

, Hindi

meghadUtaM sa njIvinyA sametam

—
మేఘదూతం సజ్జీవిన్యా సమేతమ్
—

Document Information

Text title : Meghadutam with Sanjivini Commentary

File name : meghadUtamsavyAkhyA.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Proofread by : Mandar Mali

Latest update : June 20, 2024

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

June 20, 2024

sanskritdocuments.org

మేఘదూతం సజ్జీవిన్యా సమేతమ్

పూర్వమేఘః

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్థజానయే ।

సద్యో దక్షిణదృక్పాతసంక్రాంతద్వామదృష్టయే ॥

అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవమ్ ।

తం నరం వపుషి కుజ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహాః ॥

శరణం కరవాణి కామదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్ ।

కరుణామస్పృశైః కటాక్షపాతైః కురు మామమ్భ కృతార్థసార్థవాహమ్ ॥

ఇహోన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా ।

నామూలం లిఖ్యతే కింఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే ॥

“ఆశీర్షమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్” ఇతి శాస్త్రాత్కావ్యదౌ వస్తునిర్దేశాత్కథాం ప్రస్తాతి -

కశ్చిత్కాన్తావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః

శాపేనాస్తజ్గమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః ।

యక్షశ్చక్రే జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు

స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు ॥ ౧ ॥

కశ్చిదితి ॥ స్వాధికారాత్స్వనియోగాత్ప్రమత్తోఽనవహితః ॥ “ప్రమాదోఽనవధానతా”

ఇత్యమరః । “జగుస్పావిరామప్రమాదార్థానాముపసంక్త్యానమ్” ఇత్యపాదానత్వమ్ ।

తస్మాత్పశ్చమీ ॥ అతపవాపరాధాద్ధేతోః । కాన్తావిరహేణ గురుణా దుర్భరేణ ।

దుస్తరేణేత్యర్థః ॥ “గురుస్తు గీష్వతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భర” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥

వర్షభోగ్యేణ సంవత్సరభోగ్యేణ ॥ “కాలాధ్వనోరత్వన్తసంయోగే” ఇతి ద్వివితీయా ।

“అత్యన్తసంయోగే చ” ఇతి సమాసః । “కుమతి చ” ఇతి ణత్వమ్ । భర్తుః స్వామినః

శాపేన । అస్తజ్గమితో మహిమా సామర్థ్యం యస్య సోఽస్తజ్గమితమహిమా ॥

అస్తుమితి మకారాన్తమవ్యయమ్ । తస్య “ద్వివితీయా” ఇతి యోగవిభాగాత్ప్రమాసః ।

కశ్చిదనిర్దిష్టనామా యక్షో దేవయోనివిశేషః ॥ “విద్యాధరాప్పరోయక్షరక్షోగన్ధర్వకిన్నరాః

। పిశాచో గుహ్యాకః సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః” ఇత్యమరః ॥ జనకతనయాయాః
 సీతాయాః స్నానరవగాహనైః పుణ్యాని పవిత్రాణ్యుదకాని యేషు తేషు । పావనేష్యిత్సర్థః
 ॥ ఛాయామధానాస్తరవచ్చాయాతరవః ॥ శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః ॥ స్నిగ్ధః
 సాన్ధ్యాశ్చాయాతరవో నమేరువృక్షా యేషు తేషు । వసతియోగ్యేష్యిత్సర్థః ॥
 “స్నిగ్ధం తు మస్పృణే సాన్ధ్యే” ఇతి । “ఛాయావృక్షో నమేరుః స్యాత్” ఇతి చ శబ్దార్ణవే
 ॥ రామగిరేశ్చిత్రకూటస్యాశ్రమేషు వసతిమ్ ॥ “వహివస్వర్షిభ్యశ్చ” ఇత్యౌణాదికో
 । అతిప్రత్యయః ॥ చక్రే కృతవాన్ ॥ అత్ర రసో విప్రలమ్బాఖ్యః శృంగ్లారః ।
 తత్రాప్యన్మాదావస్థా । అతవివేకత్రానవస్థానం సూచితమాశ్రమేష్యితి బహువచనేన ॥ సీతాం
 ప్రతి రామస్య హనుమత్సన్దేశం మనసి నిధాయ మేఘసన్దేశం కవిః కృతవానిత్యాహుః
 ॥ అత్ర కావ్యే సర్వత్ర మన్దాక్రాంతావృత్తమ్ । తదుక్తమ్-మన్దాక్రాంతా జలధిషడగ్రైర్మృ
 నతౌతాధురుచేత్” ఇతి ॥

తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలావిప్రయుక్తః స కామీ
 నీత్వా మాసాన్కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః ।
 ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుం
 వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదర్శ ॥ ౨ ॥

తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్నద్రౌ చిత్రకూటాద్రౌ । అబలావిప్రయుక్తః కాన్తావిరహీ ।
 కనకస్య వలయః కటకమ్ ॥ “కటకం వలయోఽస్త్రియామ్” ఇత్యమరః ॥
 తస్య భ్రంశేన పాతేన రిక్తః శూన్యః ప్రకోష్ఠః కూర్పరాదధః ప్రదేశో యస్య స
 తథోక్తః ॥ “కక్షాన్తరే ప్రకోష్ఠః స్యాత్మకోష్ఠః కూర్పరాదధః” ఇతి శాశ్వతః ॥
 విరహాదుఃఖాత్కృశ ఇత్యర్థః । కామీ కాముకః స యక్షః । కతిచిన్మాసాన్ । ఆష్టా
 మాసానిత్యర్థః । “శేషాన్మాసాన్గమయ చతురః” ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ నీత్వా
 యాపయిత్వా । ఆషాఢానక్షత్రేణ యుక్తా పౌర్ణమాస్యాషాఢీ ॥ “నక్షత్రేణ యుక్తః
 కాలః” ఇత్యణ్ । “టిడ్డాణిజ్ఞ్-” ఇత్యాదినా జీవ్ ॥ సాషాఢ్యస్మిన్నౌర్ణమాసీత్యాషాఢో
 మాసః ॥ “సాంస్మిన్నౌర్ణమాసీతి సంజ్ఞాయామ్” ఇత్యణ్ ॥ తస్య ప్రథమదివసే
 ఆశ్లిష్టసానుమాక్రాన్తకూటమ్ । వప్రక్రీడా ఉత్థాతకేలయః ॥ “ఉత్థాతకేలిః క్రీడాద్వైర్వమప్రీడా
 నిగద్యతే” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ తాను పరిణతస్మిర్వర్ణస్తప్రహారః ॥ “తిర్వర్ణస్తప్రహారస్తు గజః
 పరిణతో మతః” ఇతి హలాయుధః ॥ స చాసౌ గజశ్చ తమివ ప్రేక్షణీయం దర్శనీయం
 మేఘం దదర్శ ॥ గజప్రేక్షణీయమిత్యత్రేవలోపాలుప్రోపమా ॥ కేచిత్ “ఆషాఢస్య
 మథమదివసే” ఇత్యత్ర ప్రత్యాసన్నేనభసి” ఇతి వక్ష్యమాణ నభోమాసస్య ప్రత్యాసస్య
 “ప్రశమదివసే” ఇతి పాఠం కల్పయన్తి తదసంకతమ్ । ప్రథమాతిరేకే కారణాభావాన్న
 భోమాసస్య ప్రత్యాసత్వస్థమితుక్తమితి చేన్న । ప్రత్యాసత్తిమాత్రస్య మాసప్రత్యాసత్వైవ

ప్రథమదివసస్యాప్యపవత్యే | అత్యన్తప్రత్యాసత్తేరుపయోగాభవేనావివక్షితత్వాత్ |
 వివక్షితత్వే వా స్వపక్షేఽపి ప్రథమదివసాతిక్రమేణ మేఘదర్శన కల్పనాయాం
 ప్రమాణాభావేన తదసమ్భవాత్ | ప్రత్యుతాస్మత్పక్ష ఏవ కుశల సందేశస్య భావ్యనర్థప్రతికారాధ్యస్య
 పురతపవానుమానముక్తం భవతీత్యుపయోగ సిద్ధిః || ననూన్మత్తస్య నాయం వివేక ఇతి
 చేన్న | ఉన్మత్తస్య నానర్థస్య ప్రతికారార్థం ప్రవృత్తిరపీతి సందేశ ఏవ మా భూత్ || తథా
 చ కావ్యారమ్భ ఏవాప్రసిద్ధః స్వాదిత్వహో మూలచ్ఛేదీ పాణ్డిత్యప్రకర్షః | కథం తర్హి
 “శాపాన్తో” మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్గపాణౌ” ఇత్యాదినా భగవత్ప్రబోధావధికస్య
 శాపస్య మాసచతుష్టయావశిష్టస్యోక్తిః | దశదివసాధిక్యాదితి చేత్సపక్షేఽపి కథం సా
 వింశతీదివసైన్యాసత్వాదితి సన్తోష్టవ్యమ్ | తస్మాద్దీషద్వైషమ్యమవివక్షితమితి సుష్మాక్తం
 “ప్రథమదివస” ఇతి ||

తస్య స్థిత్యా కథమపి పురః కౌతుకాధానహేతో-

రన్తర్భాష్యశ్విరమనుచరో రాజరాజస్య దధ్యౌ |

మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః

కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పునర్దూరసంస్థే || 3 ||

“తస్యేతి || రాజానో యక్షాః || “రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః” ఇతి విశ్వః
 || రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః కుబేరః || “రాజరాజో ధనాధిపః” ఇత్యమరః | “రాజాహ
 సఖిభ్యష్టచ్” ఇతి టచ్చృత్యయః || తస్యానుచరో యక్షః | అన్తర్భాష్యో ధీరోదాత్తత్వాదన్తః
 స్తమ్భితాశ్రుః సన్ | కౌతుకాధానహేతోరభిలాషోత్పాదకారణస్య || “కౌతుకం
 చాభిలాషేస్యాదుత్సవే నర్మహర్షయోః” ఇతి విశ్వః || తస్య మేఘస్య పురోగ్రే కథమపి
 | గరీయసా ప్రయత్నేనేత్యర్థః || “జ్ఞాన హేతువివక్షాయామప్యాది కథమవ్యయమ్ |
 కథమాది తథాప్యన్తం / యత్సగౌరవబాధయోః” ఇత్యుజ్జ్వలః || స్థిత్యా చిరం దధ్యౌ
 చిన్తయామాస || “ధ్యై చిన్తాయామ్” ఇతి ధాతోర్లిట్ || మనోవికారోపశమనపర్యన్తమితి
 శేషః || వికారహేతుమాహమేఘాలోక ఇతి || మేఘాలోకే మేఘదర్శనే సతి సుఖినోఽపి
 ప్రియాదిజనసంకతస్యాపి చేతశ్చిన్తమన్యథాభూతా వృత్తిర్వాస్యపారో యస్య తదన్యథావృత్తి
 భవతి | వికృతిమాపద్యత ఇత్యర్థః కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని కణ్ఠాలిక్లనార్థిని జనే | దూరే
 సంస్థా స్థితిర్యస్య తస్మిన్దూరసంస్థే సతి కిం పునః | విరహిణాః కిముత వక్తవ్యమిత్యర్థః
 | విరహిణాం మేఘసన్దర్శనముద్దీపనం భవతీతి భావః || అర్థాన్తరన్యాసోఽలక్ష్యారః |
 తదుక్తం దణ్డినా - “జ్ఞేయః సోఽర్థాన్తరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కిఞ్చన | తత్సాధనసమర్థస్య
 న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః” ఇతి || అథ సమాహితాన్తఃకరణః సన్కిం కృతవానిత్యత
 ఆహ-

ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ
 జీమూతేన స్వకుశలమయీం హారయిష్యన్నప్రవృత్తిమ్ |
 స ప్రత్యగ్రైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్థాయ తస్మై
 ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహార || ౪ ||

ప్రత్యాసన్న ఇతి || స యక్షః | యశ్చిరం దధ్యో స ఇత్యర్థః | నభసి శ్రావణే “నమః
 | శ్రావణో నభాః” ఇత్యమరః || ప్రత్యాసన్నే ఆషాఢస్యానంతరం సన్నికృష్టే | ప్రాప్తే
 సతీత్యర్థః | దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ నన్ | వర్షాకాలస్య విరహదుఃఖజనకత్వాత్
 “ఉత్పన్నానర్థ ప్రతీకారాదనర్థోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ వరమ్” ఇతి న్యాయేన ప్రాగేవ
 ప్రియాప్రాణధారణోపాయం చికిర్షురిత్యర్థః | జీవనస్యోదకస్య మూతః పటబన్ధో వస్త్రబన్ధో
 జీమూతః || పృషోదరాదిత్వాత్పాదుః | “మూతః స్యాత్పటబన్ధైపి” ఇతి రుద్రః || తేన
 జీమూతేన జలధరేణ ప్రయోజ్యేన స్వకుశలమయీం స్వక్షేమప్రధానాం ప్రవృత్తిం వార్తామ్
 || “వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంతః” ఇత్యమరః || హారయిష్యన్నాపయిష్యన్ గుట్ శేషే చ
 ఇతి చకరాత్క్రియాార్థక్రియోపపదాలృప్యత్యయః | జీవనార్థం కర్మ జీవనప్రదేనైవ
 కర్తవ్యమితి భావ || “ఋక్రోరన్యతరస్యామ్” ఇతి కర్మసంజ్ఞాయా వికల్పాత్ | పక్షే కర్తరి
 తృతీయా || ప్రత్యగ్రైరభినవైః కుటజకుసుమైర్గిరిమల్లికాభిః || “కుటజో గిరిమల్లికా |” ఇతి
 హాలాయుధః || కల్పితార్థాయ కల్పితోఽనుష్ఠితః పూజావిధిర్వస్మై తస్మై || “మూల్యే
 పూజావిధావర్ణః” ఇత్యమరః || తస్మై జీమూతాయ || “క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమ్”
 ఇతి సమ్ప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ || ప్రీతిప్రముఖాని ప్రీతిపూర్వకాణి వచనాని యస్మిన్కర్మణి
 తత్ప్రీతిప్రముఖవచనం యథా తథా | శోభనమాగతం స్వాగతం స్వాగతవచనం ప్రీతః
 సన్వ్యాజహార | కుశలాగమనం పప్రచ్ఛేత్యర్థః || నాథేన త్వత్త “ప్రత్యాసన్నే మనసి”
 ఇతి సాధీయాన్నాఠః కల్పితః | ప్రత్యాసన్నే ప్రకృతిమాపన్నే సతీత్యర్థః | యస్తు తేనైవ
 పూర్వపాఠవిరోధః ప్రదర్శితః సోఽస్మాభిః “ఆషాఢస్య ప్రథమదినే” ఇత్యేతత్పాఠవికల్ప
 సమాధానేనైవ సమాధాయ పరిహృతః || నను చేతన సాధ్యమర్థం కథమచేతనేన
 కారయితుం ప్రవృత్త ఇత్యపేక్షాయాం కవిః సమాధత్తే

ధూమజ్యోతిఃసలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః
 నన్దేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః |
 ఇత్యోత్సుక్యాదపరిగణయన్గుహ్యకస్తం యయాచే
 కామార్తా హి ప్రకృతికృపణాశ్చేతనాచేతనేషు || x ||

ధూమేతి || ధూమశ్చ జ్యోతిశ్చ సలలం చ మరుద్వాయుశ్చ తేషాం సన్నిపాతః
 సజ్ఞాతో మేఘః క్వ | అచేతనత్వాత్సన్దేశానర్హ ఇత్యర్థః | పటుకరణైః సమర్థేన్ద్రియైః

॥ “కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి ఇత్యమరః ॥ ప్రాణిభిశ్చేతనైః ॥
 “ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ” ఇత్యమరః ॥ ప్రాపణీయాః ప్రాపయితవ్యాః । సన్దిశ్వస్త
 ఇతి సన్దేశాస్త ఏవార్థాః క్వ । ఇత్యేవమాత్సుక్యాదిష్టార్థోద్ఘోక్తత్వాత్ ॥ “ఇష్టార్థోద్ఘోక్త
 ఉత్సుకః” ఇత్యమరః ॥ సమ్ప్రదానత్వాత్కుశలప్రశ్ననాభిముఖీచకారేత్యర్థః ।
 అపరిగణయన్నవిచారయన్ఘ్యకో యక్షస్తం మేఘం యయాచే యాచితవాన్ ॥
 “యావృ యాచ్ఛాయామ్” ॥ తథాహి । కామార్తా మదనాతురాశ్చేతనాశ్చేతనాశ్చ తేషు
 విషయే ప్రకృతికృపణాః స్వభావదీనాః । కామాన్ధానాం యుక్తాయుక్తవివేకశూన్యత్వాదచేతనయాచ్ఛా
 న విరుధ్యత ఇత్యర్థః ॥ అత్ర మేఘసన్దేశ యోర్విరూపయోర్ఘటనాద్విషమాలఙ్కారః ।
 తదుక్తం - “విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్ । విరూపఘటనా చాసౌ;
 విషమాలఙ్కృతిస్త్రీధా” ॥ ఇతి । సా చార్థాన్తరన్యాసాను ప్రాణితా తత్సమర్థకత్వేనైవ
 చతుర్థపాదే తస్యోపన్యాసాత్ ॥
 సమ్ప్రతి యాచనాప్రకారమాహ-

జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కరావర్తకానాం
 జానామి త్వాం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః ।
 తేనార్థిత్యం త్వయి విధివశాద్ధూరబన్ధుర్గతోఽహం
 యాజ్ఞాప్య మోఘా వరమధిగుణే నాధమే లభకామా ॥ ౬ ॥

జాతమితి ॥ హే మేఘ త్వాం భువనేషు విదితే భువనవిదితే ॥ “నిష్ఠా”
 ఇతి భూతార్థే క్తః । “మతిబుద్ధి” ఇత్యాదినా వర్తమానార్థత్వేఽపి “క్షస్య చ
 వర్తమానే” ఇతి భువనశబ్దస్య షష్ఠ్యంతతానియమాత్సమాసో న స్యాత్ । “తేన చ
 పూజాయామ్” ఇతి నిషేధాత్ ॥ పుష్కరాశ్చావర్తకాశ్చ కేచిన్మోఘానాం శ్రేష్ఠాన్తేషాం
 వంశే జాతమ్ । మహాకులప్రసూతమిత్యర్థః । కామరూపమిచ్ఛానవిగ్రహమ్ ।
 దుర్గాదిసజ్ఞావర్తకమమిత్యర్థః । మఘోన ఇన్ద్రస్య ప్రకృతిపురుషం ప్రధానపురుషం జానామి
 । తేన మహాకులప్రసూతత్వాదిగుణయోగిత్యేన హేతునా విధివశాద్దైవాయత్తత్వాత్ ॥
 “విధిర్విధానే దైవే చ” ఇత్యమరః ॥ వశమాపత్రే ॥ వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయోః” ఇతి విశ్వః
 ॥ దూరే బన్ధుర్యస్య స దూరబన్ధుర్వియుక్తభార్యోఽహం త్వయ్యర్థిత్యం గతః ॥
 నను యాచకస్య యాచ్ఛాయాం యావ్యగుణోత్కర్షః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యాశబ్ద్య
 దైవాద్యాచ్ఛా భజ్గేఽపి లాఘవదోవాభావ ఏవోపయోగ ఇత్యాహ-యాచ్ఛేతి । తథాహి ।
 అధిగుణేఽధికగుణే పుంసి విషయే యాచ్ఛా మోఘా నిష్ఫలాపి వరమీషత్ప్రియమ్ ।
 దాతుర్గుణాఢ్యత్వాత్ప్రియత్వం యాచ్ఛా వైఫల్యాదోషత్ప్రియత్వమితి భావః ॥ అధమే
 నిర్గుణే యాచ్ఛా లభకామాపి సఫలాపి న వరమ్ । ఈషత్ప్రియమపి న భవతీత్యర్థః ॥

“దైవాహృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లిబం మనాక్ప్రియే ఇత్యమరః ॥ అర్థాన్తరన్యాసానుప్రాణితః
ప్రేయోఽలక్ష్మారః । తదుక్తం దణ్డినాప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానమ్” ఇతి ॥ ఏత దాద్యే
పాదత్రయే చతుర్థపాదస్థేనార్థాన్తరన్యాసేనోపజీవితమితి సువ్యక్తమేతత్ ॥

సస్తప్తానాం త్వమసి శరణం తత్ప్రయోద ప్రియాయాః

సన్దేశ మే హర ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య ।

గన్తవ్యా తే వసతిరలకా నామ యక్షేశ్వరాణాం

బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికా ధౌతహర్యామ్ ॥ ౭ ॥

సస్తప్తానామితి ॥ హే పయోద, త్వం సస్తప్తానామాతపేన వా ప్రవాసవిరహేణ
వా సజ్జ్వరితానామ్ ॥ “సన్తాపః సజ్జ్వరః సమౌ” ఇత్యమరః ॥ శరణం
పయోదామేనాతపఖిన్నానాం మోషితానాం స్వస్థానప్రేరణయా చ రక్షకోఽసి ॥ “శరణం
గృహరక్షిత్రోః” ఇత్యమరః ॥ తత్తస్మాత్కారణాద్ధనపతేః కుబేరస్య క్రోధేన విశ్లేషితస్య
ప్రియయా వియోజితస్య మే మమ సన్దేశం వార్తా ప్రియాయా హర । ప్రియాం ప్రతి
నయేత్యర్థః । సమ్ప్రసానామాన్యే షష్ఠీ ॥ సన్దేశహరణేనావయోః సన్తాపం నుదేశ్యర్థః ।
కుత్ర స్థానే సా స్థితా తత్ప్రానస్య వా కిం వ్యావర్తకం తత్రాహ - గన్తవ్యేతి ॥ బహిర్భవం
బాహ్యమ్ ॥ “బహిర్దేవ పఞ్చజనేభ్యశ్చ” ఇతి యజ్ఞ్ ॥ బాహ్య ఉద్యానే స్థితస్య హరస్య
శిరసి యా చన్ద్రికా తయా ధౌతాని నిర్మలాని హర్యాణి ధనికభవనాని యస్యాం సా
తథోక్తా ॥ “హర్యాది ధనినాం వాసః” ఇత్యమరః ॥ అనేన వ్యావర్తకముక్తమ్ ॥ అలకా
నామాలకేతి ప్రసిద్ధా యక్షేశ్వరాణాం వసతిః స్థానం తే తవ గన్తవ్యా । త్వయా గన్తవ్యేత్యర్థః
॥ “కృత్యానాం కర్తరి వా” ఇతి షష్ఠీ ॥

మదర్థం ప్రస్థితస్య తే పథికాజ్ఞనాజనాశ్వాసమమానుషజ్ఞికం
ఫలమిత్యాహ-

త్వామారూఢం పవనపదపీముద్ధృహీతాలకాన్తాః

ప్రేక్షిష్యన్తే పథికవనితాః ప్రత్యయాదాశ్వసన్త్యః ।

కః సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయాం

న స్యాదన్యోఽప్యహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః ॥ ౮ ॥

త్వామితి ॥ పవనపదపీమాకాశమారూఢం త్వామ్ । పన్థానం గచ్ఛన్తి తే పథికాః
॥ “పథః ష్కన్” ఇతి ష్కన్ప్రోత్సయః ॥ తేషాం వనితాః ప్రోషితభర్తృకాః ।
ప్రత్యయాత్ప్రియాగమనవిశ్వాసాత్ ॥ “ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు”
ఇత్యమరః ॥ ఆశ్వస్యన్యోః విశ్వసితాః ॥ శ్వసీధాతోః శత్రన్తాత్ “ఉగితశ్చ” ఇతి జీవ ।
తథోద్ధృహీతాలకాన్తా దృష్టిప్రసారార్థమున్నమయ్య ధృతాలకాగ్రాః సత్యః ప్రేక్షిష్యన్తే ।

అత్యుత్కృణ్ణవయా ద్రక్ష్యస్తీత్యర్థః ॥ మదాగమనేన పథికాః కథమాగమిష్యస్తీత్యత్రాహ-
 -తథాహి । త్వయి సన్నద్ధే వ్యాపృతే సతివిరహేణ విధురాం వివశాం జాయాం క
 ఉపేక్షేత । న కోఽపీత్యర్థః । అన్యోఽపి మద్దయతిరిక్తోఽపి యో జనోఽహమివ
 పరార్థనివృత్తిః పరాయత్తజీవనకో న స్యాత్ । స్వతస్తస్తు న కోఽప్యపేక్షేతేతి భావః ॥
 అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః । తదుక్తమ్-‘కార్యకారణసామాన్యవిశేషాణాం పరస్పరమ్
 । సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరగ్యాస ఉదాహృతః ॥ “ఇతి లక్షణాత్ ॥
 నిమిత్తాన్యపి తే శుభాని దృశ్యంత ఇత్యాహ-

మన్తం మన్తం నుదతి పవనశ్వానుకూలో యథా త్వాం

వామశ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సగన్ధః ।

గర్భాధానక్షణపరిచయాన్నూనమాబద్ధమాలాః

నేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తం బలాకాః ॥ ౯ ॥

మన్తం మన్తమితి ॥ అనుకూలః పవనో వాయుస్తాన్వాం మన్త మన్తమ్ । అతిమన్తమిత్యర్థః
 ॥ అత్ర కథజ్ఞిచ్చదీప్సాపానామేవః ద్విరుక్తిర్నిర్వాహ్యః । “ప్రకారే గుణవచనస్య”
 ఇత్యేతదాశ్రయణే తు కర్మధారయవదాభవే సుబ్లుకి మన్తమన్తమితి స్యాత్ ।
 తదేవాహ వామనః-‘మన్తమన్తమిత్యత్ర ప్రకారార్థే ద్విర్భావ ఇతి । యథా సదృశమ్
 । భావిఫలానురూపమిత్యర్థః ॥ “యథా । సాదృశ్యయోగ్యత్వవిప్సాన్వర్థానతిక్రమే”
 ఇతి యాదవః ॥ నుదతి ప్రేరయతి । అయం సగన్ధః సగర్వః । సమ్బుద్ధితి కే
 చిత్ ॥ గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సమ్బున్దగర్వయోః” ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః ॥
 తే తవ వామో వామభాగన్ధః ॥ “వామస్తు వక్రే రమ్యే స్యాత్సవ్యే వామగతేఽపి చ”
 ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ చాతకః పక్షివిశేషశ్చ మధురం శ్రావ్యం నదతి వ్యాహరతిః ॥ ఇదం
 నిమిత్తద్వయం వర్తతే వర్తిష్యతే చాపరం నిమిత్తమిత్యాహగర్భేతి ॥ గర్భః కుక్షిస్తో జన్తుః
 ॥ గర్భోఽపకారకే హ్యగ్నౌ సుఖే పనసకణ్ణకే । కుక్షౌ కుక్షిన్దజన్తౌ చ” ఇతి యాదవః ॥
 తస్యాధానముత్పాదనం తదేవ క్షణ ఉత్పవః । సుఖ హేతుత్వాదితి భావః ॥ “నిర్వాహపార
 స్థితౌ కాలవిశేషోత్పవయోః క్షణః” ఇత్యమరః ॥ తస్మిన్పరిచయాదభ్యాసాద్ధేతోః ఖే
 వ్యోమ్ని । ఆబద్ధమాలాః ॥ గర్భాధానసుఖార్థం త్వత్సమీపే బద్ధపక్ష్మయః య ఇత్యర్థః
 ॥ ఊక్తం చ కర్ణేదయే-‘గర్భబలాకా దధతేఽభ్రయోగాన్నాకే నిబద్ధావలయః సమన్తాత్”
 ఇతి ॥ బలకా బలకాఙ్గనా నయనసుభగం దృష్టిప్రియం భవన్తం నూనం సత్యం నేవిష్యన్తే
 ॥ అనుకూలమారుతచాతకశబ్దితబలకాదర్కనానాం శుభసూచకత్వం శకునశాస్త్రే దృష్టం
 తద్విస్తరభయాన్నాలేఖి ॥

న చ తస్యా నాశాద్వ్యతస్థలనాద్వా నిరర్థకస్త్యత్ప్రయాస ఇత్యాహ-

తాం చావశ్యం దివసగణనా తత్పరారామేకపత్నీ-
 మవ్యాపన్నామవిహతగతిర్భ్రాతృజ్ఞానామ్ ।
 ఆశాబంధః కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యుజ్జనానాం

సద్యఃపతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణధి ॥ ౧౦ ॥

తాం చేతి ॥ హే మేఘ, దివసానామవశిష్టదినానాం గణనాయాం సజ్జ్ఞానే
 తత్పరారామాసక్తామ్ ॥ “తత్పరే ప్రతితాసక్తౌ” ఇత్యమరః ॥ అతవివావ్యాపన్నామమృతామ్
 । శాపావసానే మదామనమత్యాశయా జీవన్మిత్యర్థః । ఏకః పతిర్యస్యాః నైకపత్నీ
 తామ్ । పతివ్రతామిత్యర్థః ॥ “నిత్యం సపత్న్యాదిమ్” ఇతి జీవన్ కారశ్చ ॥ బ్రాతుర్మే
 జాయాం బ్రాతృజ్ఞానామ్ । మాతృర్వన్నిఃశక్కుదర్శనీయామిత్యాశయః । తాం
 మత్ప్రియామవిహతగతిరవిచ్ఛిన్నగతిః సన్నవశ్యం ద్రక్ష్యసి చాలోకయిష్యసి ఏవ ॥
 తథాహి । ఆశాతితృష్ణా ॥ “ఆశా దిగతితృష్ణయోః” ఇతి యాదవః ॥ బధ్యతేనేనేతి
 బన్ధో బన్ధనమ్ । వృత్తమితి యావత్ । ఆశైవ బన్ధ ఆశాబంధః కర్తా ॥ ప్రణయి
 ప్రేమయుక్తమత ఏవ కుసుమసదృశమ్ । సుకుమారమిత్యర్థః । అత ఏవ విప్రయోగే
 విరహే సద్యఃపాతి సద్యోభ్రంశనశీలమజ్జనానాం హృదయం జీవితమ్ ॥ “హృదయం
 జీవితే చిత్తే వక్షస్యాకృతయోః” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ ప్రాయశః ప్రాయేణ రుణధి ప్రతిబధ్నాతి
 ॥ అర్థాన్తరన్యాసః ॥

సమృతి సహాయ సమృత్తిశాస్త్రీత్యాహ-

కర్తుం యచ్చ ప్రభవతి మహీముచ్చిలన్దామవన్ధ్యాం
 తచ్చుత్వా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః ।
 ఆ కైలాసాబ్ధిసాకసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః

సమృత్స్యన్తే నభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః ॥ ౧౧ ॥

కర్తుమితి ॥ యద్ గర్జితం కర్తుమహీముచ్చిలన్దాముదూభతకన్ధికామ్ ॥ కన్ధన్యాం
 చ శిలీన్ధ్రా స్యాత్” ఇతిశబ్దార్ణవే ॥ అత ఏవావన్ధ్యాం సఫలాం కర్తుం ప్రభవతి శక్నోతి
 । శిలీన్ధ్రాణాం భావిసన్యసమృత్తిసూచకత్వాదితి భావః । తదుక్తం నిమిత్తనిదానే -
 “కాలాభ్యయోగాదుదితాః శిలీన్ధ్రాః సమృన్న సన్యాం కథయన్తి ధాత్రిమ్” ఇతి ॥
 తచ్చౌవణసుభగం శ్రోత్రసుఖమ్ । లోకస్యేతి శేషః । తే తవ గర్జితం శ్రుత్వా మానసోత్కా-
 మానసే సరస్యస్మనసః । ఉత్సుకా ఇతి యావత్ ॥ “ఉత్క- ఉన్మనాః ఇతి నిపాతనాత్పాధు
 ॥ కాలాన్తరే మానసస్య హిమదుష్టత్వాహిమస్య చ హంసానాం రోగహేతుత్వాదన్యత్ర
 గతా హంసాః పునర్వర్షాసు మానసమేవ గచ్ఛన్తితి ప్రసిద్ధిః ॥ బినకిసలయానాం
 మృణాలాగ్రాణాం ఛేదైః శకలైః పాథేయవన్తః । పథి సాధు పాథేయం పథి భోజ్యమ్

॥ “పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ధశ్చ” ॥ తద్దన్తః । మృణాలకన్దశకలసమ్బలవన్త ఇత్యర్థః । రాజహంసా హంసవిశేషాః ॥ “రాజహంసాస్తు తే వశ్యుః వరణైర్ లోహితైఃసితాః” ఇత్యమరః ॥ నభసి వ్యోమ్ని భవతస్తవ । ఆకైలాసాత్కైలాసపర్యన్తమ్ ॥ పదద్వయం చైతత్ ॥ సహాయాః సయాత్రాః “సహాయస్తు సయాత్రః స్యాత్” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ సమ్పత్స్యన్తే భవిష్యన్తి ॥

ఆప్యచ్ఛస్వ ప్రియసఖమముం తుఙ్గమాలిఙ్గయ శైలం
వన్త్యైః పుంసాం రఘుపతిపదైరఙ్కితం మేఖలాసు ।

కాలే కాలే భవతి భవతో యస్య సంయోగమేత్య
స్నేహవ్యక్తిశ్చిరవిరహజం ముఞ్చతో బాష్పముష్ణమ్ ॥ ౧౨ ॥

ఆప్యచ్ఛస్వేతి । ప్రియం సఖాయం ప్రియసఖమ్ ॥ “రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్” ఇతి టచ్ సమాసాన్తః ॥ తుఙ్గమున్నతం పుంసాం వన్తైర్నారాధనీయై రఘుపతిపదై రామపాదన్యానైర్మైఖలాసు కటకేషు ॥ “అథ మేఖలా । శ్రోణీస్థానేఽద్రికటకే కటిబన్ధేభబన్ధనే” ఇతి యాదవః ॥ అఙ్కితం చిహ్నితమ్ । ఇత్థం సజ్జీత్వాన్మహత్వాత్పవిత్రత్వాచ్చ సమ్భావనార్హమ్ । అముం శైలం చిత్రకూటాద్రిమాలిఙ్గన్యాప్యచ్ఛస్వ సాధో యాపిత్యామన్త్రణేన సభాజయ ॥ “ఆమన్త్రణసభాజనే । ఆప్రచ్ఛన్నమ్” ఇత్యమరః ॥ “ఆజీ నుప్రచ్ఛవోరుపసంక్ల్యానమ్” ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ సఖిత్వం నిర్వాహయతి -కాల ఇతి ॥ కాలే కాలే ప్రతిప్రావృట్కాలమ్ । సుహృత్సమాగమనకాలశ్చ కాలశబ్దేనోచ్యతే । వీష్పాయాం ద్విరుక్తిః ॥ భవతః సంయోగం సమ్పర్కమేత్య చిరవిరహజముష్ణం బాష్పమూష్మాణం నేత్రజలం చ ॥ “బాష్పో నేత్రజలోఽమృణోః” ఇతి విశ్వః ॥ ముఞ్చతో యస్య శైలస్యః స్నేహవ్యక్తిః ప్రేమావిర్భావో భవతి । స్నిగ్ధానాం హి చిరవిర హసంక్లతానాం బాష్పపాతో భవతీతి భావః ॥

సమ్ప్రతి తస్య మార్గ కథయతి-

మార్గం తావచ్ఛృణు కథయతస్త్యత్ప్రయాణానురూపం,
సన్దేశం మే తదను జలద శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయమ్ ।

ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖరిషు పదం న్యస్య గన్తాసి యత్ర
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః స్రోతసాం చోపభుజ్య ॥ ౧౩ ॥

మార్గమితి ॥ హే జలద, తావదిదానీం కథయతః । మత్త ఇతి శేషః । త్వత్ప్రయాణస్యానురూపమనుకూలం మార్గమధ్వానమ్ ॥ “మార్గో మృగపదే మాసి సామ్యర్థే ఽన్వేషణేఽధ్వని” ఇతి యాదవః । శ్ృణు । తదను మార్గశ్రవణానన్తరం శ్రోత్రాభ్యాం పేయ పానార్హమ్ । అతితృష్ణయా శ్రోతవ్యమిత్యర్థః ॥ పేయగ్రహణాత్సన్దేశస్యామృతసా

గమ్యతే ॥ మే సన్దేశం వాచికమ్ ॥ “సన్దేశవాగ్వాచికం స్యాత్” ఇత్యమరః ॥
 శ్రోష్యసి । యత్ర మార్గే ఖిన్నః ఖిన్నోఽభీక్షం క్షీణబలః సన్ ॥ “నిత్యవీపుయోః”
 ఇతి నిత్యార్థే ద్వీర్భావః ॥ శిఖరిషు పర్వతేషు పదం న్యన్య నిక్షిప్య ।
 పునర్బలలాభార్థం క్వచిద్విశ్రమ్యేత్యర్థః । క్షీణః క్షీణోఽభీక్షం కృశాఙ్గః సన్ ।
 అత్రాపి కృదన్తత్సాక్షాత్పర్వవద్విరుక్తిః ॥ స్తోతసాం పరిలఘు గురుత్వదోషరహితమ్
 । ఉపలాస్ఫాలనభేదితత్వాత్పథ్యమిత్యర్థః । తథా చ వాగ్భటః ఉపలాస్ఫాలనక్షేపచేద్యైః
 భేదితోదకాః । హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యా నద్యో భవన్త్యమూః ॥ “ఇతి ॥ పయః
 పానీయముపభుజ్య శరీరపోషణార్థమభ్యవహృత్య చ గన్తాసి గమిష్యసి ॥ గమేర్దుట్ ॥

అద్రేః శృంగం హరతి పవనః కింస్విదిత్యున్ముఖీభి-

ర్దృష్టోత్సాహశ్చకీతవకీతం ముగ్ధసిద్ధాఙ్గాభిః ।

స్థానాదస్మాత్సరసనిచులాదుత్పతోదజ్జుఖః ఖం

దిఙ్గాగానాం పథి పరిహరన్ములహస్తావలేపాన్ ॥ ౧౪ ॥

అద్రేరితి ॥ పవనో వాయురద్రేశ్చిత్రకూటస్య శృంగం హరతి

కింస్విత్ ॥ కింస్విచ్ఛబ్ధో వికల్పవితర్కార్థాదిషు పఠితః ॥

ఇతి శక్యయోన్ముఖీభిరున్నతముఖీభిః ॥ “స్యాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్”

ఇతి జీష్ ॥ ముగ్ధాభిర్ముఖాభిః “ముగ్ధః సున్దరమూఢయోః” ఇత్యమరః । సిద్ధానాం

దేవయోని విశేషాణామఙ్గాభిశ్చకీతవకీతం చకీతప్రకారం యథా తథా ॥ “ప్రకారే

గుణవచనస్య” ఇతి ద్వీర్భావః । దృష్టోత్సాహో దృష్టోద్యోగః సన్ సరసా ఆర్థ్యా

నిచులాః స్థలవేతసా యస్మిన్స్తస్మాత్ ॥ “వాసీరే కవిభేదే స్యాన్నిచులః స్థలవేతసే”

ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ అస్మాత్థానాదాశ్రమాత్పథి నభోమార్గే దిఙ్గాగానాం దిగ్గజానాం

స్థూలా యే హస్తాః కరాస్తేషామవలేపానాక్షేపాన్సరిహరన్ । “హస్తాః నక్షత్రభేదే

స్యాత్కరే భకరయోరపి” ఇతి । “అవలేపస్తు గర్వే స్యాత్క్షేపణే దూషణేఽపి చ”

ఇతి చ విశ్వః ॥ ఉదజ్జుఖః సన్ । అలకాయా ఉదీచ్యత్వాదిత్యాశయః ॥

ఖమాకాశముత్పతోద్గచ్ఛ ॥ ఆత్రేదమప్యర్థాన్తరం ధ్వనయతి - రసికో నిచులో నామ

మహాకవిః కాలిదాసస్య సహాధ్యాయః పరాపాదితానాం కాలిదాసమబన్ధదూషణానాం

పరిహర్తా యస్మిన్థానే తస్మాత్థానాదుదజ్జుఖోనిర్దోషత్వాదున్నతముఖఃసన్మఖి

సారస్వతమార్గే దిఙ్గాగానామ్ ॥ పూజాయాం బహువచనమ్ ॥ దిఙ్గాగాచార్యస్య

కాలిదాసప్రతిపక్షస్య హస్తావలేపాన్స్తస్మిన్సహాయకాణి దూషణాని పరిహరన్ ॥

“అవలేపస్తు గర్వే స్యాత్క్షేపణే దూషణేఽపి చ” ఇతి విశ్వః ॥ అద్రేర్దికల్పస్య

వినాగాచార్యస్య శృంగం ప్రాధాన్యమ్ ॥ “శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ” ఇత్యమరః

॥ హారతి కింస్విదితి హేతునా సిద్ధైః సారస్వతసిద్ధైమహాకవిభిరజ్ఞనాభిశ్చ దృష్టోత్సాహాః
సస్థముత్పతోఽద్వైర్భవేతి స్వప్రబంధమాత్మానం వా ప్రతి కవేరుక్తిరితి ॥ “సంసర్గతో దోషగుణా
భవన్వీత్యేతన్మృషా యేన జలాశయేఽపి । స్థిత్యానుకూలం నిచులశ్చలన్తమాత్మానమారక్షతి
సిన్ధువేగాత్ ॥ “ఇత్యే తచ్ఛ్లోకనిర్మాణాత్తస్య కనిఞ్చుల సంజ్ఞేత్యాహుః ॥

రత్నచ్ఛాయావ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్యమేతత్పురస్తా-

ద్వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుఃఖణ్డమాఖణ్డలస్య ।

యేన శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్యతే తే

బర్హణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్టోః ॥ ౧౫ ॥

రత్నీతి ॥ రత్నచ్ఛాయానాం పద్మరాగాదిమణిప్రభాణాం వ్యతికరో మిశ్రణమివ ప్రేక్ష్యం
దర్శనీయమాఖణ్డలస్యేన్ద్యస్యైతద్ధనుఃఖణ్డమ్ ॥ ఏతదితి హస్తేన నిర్దేశో వివక్షితః ।
పురస్తాదగ్రే వల్మీకాగ్రాద్వామలూరవివరాత్ ॥ “వామలూరశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం
పున్నపుంసకమ్” ఇత్యమరః ॥ ప్రభవత్యావిర్భవతి । యేన ధనుఃఖణ్డేన తే తవ శ్యామం
వపుః । స్ఫురితరుచినోజ్వల కాన్తినా బర్హణ పిచ్ఛేన ॥ “పిచ్ఛబర్హా నపుంసకే” ఇత్యమరః ॥
గోపవేషస్య విష్టోర్గోపాలస్య కృష్ణస్య శ్యామం వపురివ । అతితరాం కాన్తి శోభామాపత్స్యతే
ప్రాప్స్యతే ॥

త్వయ్యాయత్తం కృషిఫలమితి భ్రూవిలాసానభిజ్ఞైః

ప్రీతిస్నిగ్ధైర్జనపదవధూలోచనైః పీయమానః ।

సద్యః సీరోత్కషణసురభి క్షేత్రమారుహ్య మాలం

కిఞ్చిత్పశ్చాద్వృజ లఘుగతిర్భూయ ఏవోత్తరేణ ॥ ౧౬ ॥

త్వయీతి ॥ కృషేర్హలకర్మణః ఫలం సస్యం త్వయి ॥ అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ ॥
ఆయత్తమధీనమ్ ॥ అధీనో విఘ్న ఆయత్తః” ఇత్యమరః ॥ ఇతి హేతోః ప్రీత్యా స్నిగ్ధైః ।
అకృత్రిమప్రేమార్తైరిత్యర్థః । భ్రూవిలాసానాం భ్రూవికా రాణామనభిజ్ఞైః । పామరత్వాదితి
శేషః । జనపదవధూనాం పల్లియోషితాం లోచనైః పీయమానః సాదరం వీక్ష్యమాణః సన్
। మాలం మాలాఖ్యం క్షేత్రం శైలప్రాయమున్నతస్థలమ్ ॥ “మాలమున్నతభూతలమ్”
ఇత్యుత్పలమాలాయామ్ ॥ సద్యస్తత్కాలమేవ సీర్తైర్లైరుత్కషణేన కర్షణేన సురభి
పూణతర్పణం యథా తథారుహ్య ॥ తత్రాభిప్రవ్యేత్యర్థః ॥ “సురభిర్హుణతర్పణః”
ఇత్యమరః ॥ కిఞ్చిత్పశ్చాల్లఘుగతిస్తత్ర నిర్వృష్టత్వాత్ప్రగమనః సన్ “లఘు
క్షిప్రతరం ద్రుతమ్” ఇత్యమరః ॥ భూయః పునరప్యుత్తరేణోత్తరమార్గేణైవ వ్రజ
గచ్ఛ ॥ తృతీయావిధానే “ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్” ఇతి తృతీయా ॥ యథా
కశ్చిద్భవచువల్లభః పతిః కుత్రచిత్క్షేత్రే కలత్రే గూఢం విహృత్య ॥ “క్షేత్రం శరీరేకేదారే

సిద్ధస్థాన కలత్రయోః” ఇతి విశ్వః ॥ దాక్షిణ్యభక్తిభయాన్నిచమార్గేణ నిర్గత్య పునః
సర్వాధ్యక్ష ఇవ సజ్జారతి తద్వదితి ధ్వనిః ॥

త్వామాసారప్రశమితవనోపప్లవం సాధు మూర్ధ్నా
వక్ష్యత్యధ్వశ్రమపరిగతం సానుమానామ్రకూటః ।
న క్షుద్రోఽపి ప్రథమసుకృతాపేక్షయా సంశ్రయామ్యు

ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కిం పునర్వస్తథోఽప్యైః ॥ ౧౭ ॥

త్వామితి ॥ ఆమ్రాశ్చూతాః కూటేషు శిఖరేషు యస్య స ఆమ్రకూటో నామ
సానుమానస్వర్వతః ॥ “ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ” ఇతి । “కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శ్శృంగమ్”
ఇతి చామరః ॥ ఆసారో ధారావృష్టిః ॥ “ధారాసమ్నాత ఆసారః” ఇత్యమరః ॥ తేన
ప్రశమితో వనోపప్లవో దావాగ్నిర్వేస తమ్ । కృతోపకారమిత్యర్థః । అధ్వ శ్రమేణ పరిగతం
వ్యాప్తం త్వాం సాధు సమ్యక్ మూర్ధ్నా వక్ష్యతి వోథా ॥ బహేర్లబ్ధే ॥ తథాహి ।
క్షుద్రః కృపణోఽపి ॥ “క్షుద్రో దరిద్రే కృపణే నృశంసే” ఇతి యాదవః ॥ సంశ్రయణాయ
మిత్రే సుహృది ॥ “అథః మిత్రం సఖాః సుహృత్” ఇత్యమరః ॥ ప్రాప్త ఆగతే సతి ।
ప్రథమ సుకృతాపేక్షయా పూర్వోపకారపర్యాలోచనయా విముఖో న భవతి । యస్తథాతేన
ప్రకారేగాచ్యైరున్నతః స ఆమ్రకూటః కిం పునర్విముఖో న భవతీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః
॥ ఏతేన ప్రథమావసథే సౌఖ్యలాభాత్తే కార్యసిద్ధిరస్తీతి సూచితమ్ । తదుక్తం నిమిత్తనిదానే
- “ప్రథమావసథే యస్య సౌఖ్యం తస్యాఖిలేఽధ్వని । శివం భవతి యాత్రాయామన్యథా
త్వశుభం ధ్రువమ్” ॥ ఇతి ।

ఛన్నోపాస్తః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామ్రై-
స్త్యయ్యారూఢే శిఖరమచలః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే ।

నూనం యాస్యత్యమరమిథున ప్రేక్షణీయామవస్థాం

మధ్యే శ్యామః స్తన ఇవ భువః శేషవిస్తారపాణుః ॥ ౧౮ ॥

ఛన్నేతి ॥ హే మేఘ, పరిణతైః పరిపక్తైః ఫలైద్యోతస్త
ఇతి తథోక్తైః । ఆషాఢే వనచూతాః ఫలన్తి పచ్యన్తేః చ
మేఘవాతేనేత్యాశయః । కాననామ్రైర్వనచూతైశ్చన్నోపాస్త ఆవృత పార్శ్వేఽచల
ఆమ్రకూటాద్రిః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే మన్మణికేశబద్ధచ్ఛాయే । శ్యామవర్ణం ఇత్యర్థః ॥ “వేణీ
తు కేశబద్ధే జలస్రతౌ” ఇతి యాదవః । త్వయి శిఖరం శ్శృంగమారూఢే సతి ॥ ౭
యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్” ఇతి సప్తమీ ॥ మధ్యే శ్యామః శేషే మధ్యాదన్యత్ర విస్తారే
పరితః పాణ్డుర్వర్ణః ॥ “హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః” ఇత్యమరః ॥ భువః స్తన ఇవ ।
అమరమిథునానామ్ । ఖేవరాణామితి భావః । ప్రేక్షణీయాం దర్శనీయామవస్థాం నూనం

యాస్యతి | మిథునగ్రహణం కామినామేవ స్తనత్వేనోత్ప్రేక్షా సమ్భవతీతి కృతమ్ |
 యథా పరిశ్రాంతః కశ్చిత్కామీ కామినాం కుచకలశే విశ్రాంతః సన్స్వపితి తద్భవానపి భువో
 నాయికాయాః స్తన ఇతి ధ్వనిః ||

స్థిత్యా తస్మిన్వనచరవధూభుక్తకుణ్డో ముహూర్తం

తోయోత్సర్గబ్రుతతరగతిస్తత్పరం వర్త్య తీర్థః |

రేవాం ద్రక్ష్యస్యపలవిషమే విన్యసాదే విశీర్ణాం

భక్తిచ్చేదైరివ విరచితాం భూతిమజ్ఞే గజస్య || ౧౯ ||

స్థిత్యేతి || హే మేఘ, వనే చరన్తి తే వనచరాః || తత్పురుషే కృతి బహులమ్” ఇతి
 బహులగ్రహణాలుగ్భవతి || తేషాం వధూభిర్ముక్తాః కుణ్డా లతాగృహా యత్ర తస్మిన్ ||
 నికుణ్డాకుణ్డా వా క్లిష్టే లతాదివిహితోదరే ఇత్యమరః || తత్ర తే నయనవినోదోఽస్తీత్యర్థః
 | తస్మిన్మామ్రకూటే ముహూర్తమల్పకాలమ్ | న తు చిరం స్వకార్యవిరోధాదితి భావః ||
 “ముహూర్తమల్పకాలే స్యాఘటికాద్వితయేఽపి చ” ఇతి శబ్దార్థవే || స్థిత్యా విశ్రమ్య |
 తోయోత్సర్గేణ “త్వామాసార-” ఇత్యుక్తవర్షేణ న ద్రుతతరగతిశీఘవాద్ధేతోరతిక్షిప్రగమనః
 సన్ | తస్మాద్రామ్ర కూటాత్పరమనస్తరం తత్పరం వర్త్య మార్గస్తీరోఽతిక్రాంతః |
 ఉపలైః పాషాణైర్విషమే విన్యసాద్రైః పాదే ప్రస్యన్తపర్వతే || “పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతాః”
 ఇత్యమరః || విశీర్ణో సమస్తతో విసృమరామ్ || ఏతేన కస్యాశ్చిత్కాముక్యా ప్రియతమ
 చరణపాతోఽపి ధ్వన్యతే || రేవాం నర్మదామ్ || “రేవా తు నర్మదా సోమాద్భవా
 మేఖలకన్యకా” ఇత్యమరః || గజస్యాజ్ఞే శరీరే భక్తయో రచనాః | రేవా ఇతి యావత్ ||
 “భక్తిర్పిషవణే భాగే రచనాయామ్” ఇతి శబ్దార్థవే || తాసాం ఛేదైభక్తిభిర్భావిర్విరచితాం
 భూతిం శ్శృంజారమివ భసితమివ వా || “భూతిర్మాతఃశ్శృంజారే జాతో మస్మిని సమ్పది”
 ఇతి విశ్వః || ద్రక్ష్యసి | ఆయమపి మహాన్తే నయన కౌతుకలాభ ఇతి భావః ||

తస్యాస్తిక్తైర్వనగజమదైర్వాసితం వాస్తవృష్టిః

జమ్బూకుణ్డాప్రతిహతరయం తోయమాదాయ గచ్ఛేః |

ఆన్తఃసారం ఘన తులయితుం నానిలః శక్ష్యతి త్వాం

రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ || ౨౦ ||

తస్యా ఇతి || హే మేఘ వాస్తవృష్టిరుద్గిర్ణవర్షః సన్ | కృతవమనశ్చ వ్యజ్యతే | తిక్తైః
 సుగంధిభిస్తీక్తరసవద్భిశ్చ || “తిక్తో రసే సుగంధౌ చ” ఇతి విశ్వః || వనగజమదైర్వాసితం
 సురభితం భావితం చ | హిమవద్విన్యమలయా గజానాం ప్రభవా ఇతి విన్యస్య
 గజప్రభవత్వాదితి భావః | జమ్బూకుణ్డైః ప్రతిహతరయం ప్రతిబద్ధవేగమ్ |
 సుఖపేయమిత్యర్థః | అనేన లఘుత్వం కషాయభావనా చ వ్యజ్యతే | తస్యా

రేవాయాస్తోయమాదాయ గచ్ఛేర్వృజ | హే ఘన మేఘ, అన్తః సారో బలం యస్య తం
 త్వామనిల ఆకాశవాయుః | శరీరస్థశ్చ గమ్యతే | తులయితుం న శక్యతి శక్తో న భవిష్యతి
 | తథాహి | రిక్తోఽన్తః | సారశూన్యః సర్వోఽపి లఘుర్భవతి | ప్రకమ్ప్యో భవతీత్యర్థః
 | పూర్ణతా సారవత్తా గౌరవాయాప్రకమ్ప్యత్వాయ భవతీత్యర్థః | అయమత్ర ధ్వనిః-ఆదౌ
 వమనశోధితస్య పుంసః పశ్చాచ్ఛేష్యశోషణాయ లఘుత్వికషాయామ్బుపాన్తల్లబ్ధబలస్య
 వాతప్రకమ్ప్యో న స్యాదితి | యథాహ వాగ్భటః - “కషాయాః స్వాదవోష్యస్య విశుద్ధౌ
 శ్లేష్మణో హితాః | కిము తిక్తకషాయాఃవా యే నిసర్గాత్కషాపహః || కృతశుద్ధేః
 క్రమాత్పితవేయాదేః పథ్య భోజనః | వాతాదిభిర్న బాధా స్యాదిన్ద్రియైరివ యోగినః
 || “ఇతి ||

నీపం దృష్టా హరితకపితం కేశరైర్దరూడై-

రావిర్భూతప్రథమముకులాః కన్తలీశ్చానుకచ్ఛమ్ |

జగ్ద్వారణ్యేష్వధికసురభిం గన్ధమాఘ్రాయ చోర్వాః

సారఙ్గాస్తే జలలవముచః సూచయిష్యన్తి మార్గమ్ || ౨౧ ||

నీపమితి || సారఙ్గా మతఙ్గజాః కురఙ్గా భృఙ్గా వా || “సారఙ్గశ్చాతకే భృజ్జే కురజ్జే చ
 మతఙ్గజే” ఇతి విశ్వః || అర్ధరూడైరేకదేశోద్గతైః కేసరైః కిష్కలైర్వారితం పాలాశవర్ణ కపిశం
 కృష్ణపీతం చ || “పాలాశో హరితో | హరిత్” ఇతి | “శ్యావః స్యాత్కపిశో ధూన్రుధూమలౌ
 కృష్ణలోహితే” ఇతి చామరః || శ్యామవర్ణమితి యావత్ || “వరో వర్ణేన ఇతి సమాసః ||
 నీపం స్థలకదమ్బకుసుమమ్ || “అథ స్థకదమ్బకే | నీపః స్యాత్పులకే” ఇతి శబ్దార్ణవే ||
 దృష్ట్యా సమ్ప్రేక్ష్య | విదిత్వేతి యావత్ | తథా కచ్ఛేవనూపేష్టుకచ్ఛమ్ || “అవ్యయం
 విభక్తి” ఇత్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః || “జలపాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛ
 స్వథావిధః” ఇత్యమరః || ఆవిర్భూతాః ప్రథమాః ప్రథమోత్పన్నా ముకులా యాసాం తాః
 కన్తలీర్భూమికదలీః || ద్రోణపరీ స్నిగ్ధకన్దా కన్తలీ భూకదల్యపి ఇతి శబ్దార్ణవే || జగ్ద్వా
 భక్షయత్వా || “అదో జగ్ధిః” ఇతి జగ్ద్వాదేశః || అరణ్యేష్వధికసురభిమతిఘ్రాణతర్పణం
 “దగ్ధారణ్యేషు” ఇతి పాఠే “దగ్ధమ్” ఇత్యధికవిశేషణమ్ || అర్ధవశాత్కన్తలీశ్చ
 దృష్ట్యైవేత్యన్వయో ద్రష్టవ్యః || ఉర్వాస్య భూమేర్గన్ధమాఘ్రాయ జలలవముచోః మేఘస్య
 తే తవ మార్గం సూచయిష్యన్త్యనుమాపయిష్యన్తి | యత్ర యత్ర వృష్టికార్యం కన్తలీ
 ముకులనీపకుసుమాదికం దృశ్యతే తత్ర తత్రః త్వయా వృష్టమిత్యనుమీయత ఇతి భావః
 ||

ప్రక్షిప్తమపి వ్యాఖ్యాయతే

అమ్భోబిన్దుగ్రహణచతురాంశ్చాతకాన్విక్షమాణాః

శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశంతో బలాకాః ।
 త్వామాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః
 సోత్కమాని ప్రియసహచరీసమ్భ్రమాల్గితాని ॥
 అమ్బ ఇతి ॥ అమ్బోబిన్దూనాం వర్షోదబిన్దూనాం గ్రహణేః । “సర్వం సహా పతితమమ్బు
 న చాతకస్య హితమ్” ఇతి శాస్త్రాః భూస్పృష్టోదకస్య తేషాం రోగహేతుత్వాదన్తరాల
 ఏవ స్వీకారే । చ తురాంశ్చాతకాస్విక్షమాణాః కౌతుకాత్పశ్యంతః శ్రేణీభూతా
 బద్ధపక్షిః ॥ అభూతతద్భావే చ్విః ॥ బలాకా బకపక్షిః పరిగణనయైకా ద్వే
 తిస్త ఇతి సజ్జ్యానేన నిర్దిశంతో హస్తేన, దర్శయంతః సిద్ధాః స్తనితసమయే త్వద్గర్జితకాలే
 సోత్కమానిః స్యుత్కమ్పపూర్వకాణి ప్రియసహచరీణాం సమ్భ్రమేణాల్గితాన్యాః
 సాద్య । స్వయం గ్రహణా శ్లేషసుఖమనుభూయేత్యర్థః ॥ త్వాం మానాయష్యన్తి ।
 త్వన్నిమిత్తత్వాత్సుఖలాభస్యేతి భావః ॥ ౨౪

ఉత్పశ్యామి ద్రుతమపి సఖే మత్ప్రియార్థం యియాసోః

కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే ।

శుక్లాపాక్షైః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః

ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవాన్గన్తుమాశు వ్యవస్యేత్ ॥ ౨౨ ॥

ఉత్పశ్యామితి ॥ హే సఖే మేఘ, మత్ప్రియార్థం యథా తథా ద్రుతం క్షిప్రమ్ ॥
 “లఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమ్” ఇత్యమరః ॥ యియాసోర్యాతుమిచ్ఛోరపి ॥ యాతేః
 సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ తే తవ కకుభైః కుటజకుసుమైః సురభౌ సుగన్ధిని ॥
 కకుభః కుజైర్జునే” ఇతి శబ్దార్థవే ॥ పర్వతే పర్వతే ప్రతిపర్వతమ్ ॥ వీస్పాయాం
 ద్విరుక్తిః ॥ కాలక్షేపం కాలవిలम्బమ్ ॥ “క్షేపో విలమ్బే నిన్దాయామ్” ఇతి విశ్వః
 ॥ ఉత్పశ్యామ్యుత్పేయక్షే ॥ విలమ్బు హేతుం దర్శయన్నాశుగమనం ప్రార్థయతే -
 శుక్లేతి ॥ సజలాని సాన్గన్తబాష్పాణి నయనాని యేషాం తైః శుక్లాపాక్షైర్మయూరైః ॥
 “మయూరో బర్హిణో బర్హి శుక్లాపాక్షః శిఖావలః” ఇతి యాదవః ॥ కేకాః స్వవాణీ
 ॥ కేకా వాణీ మయూరస్య” ఇత్యమరః ॥ స్వాగతీకృత్య స్వాగతవచనీకృత్య
 ప్రత్యుద్యాతః ప్రత్యుద్భవః । మయూరవాణీకృతాతిథ్య ఇత్యర్థః । భవాన్కథమపి
 యథాకథంబుదాశు గన్తుం వ్యవస్యేదుద్యుష్ణేత ॥ ప్రార్థనే లిజ్ । “శేషే ప్రథమః”
 ఇతి ప్రథమపురుషః । శేషశ్చాయం భవచ్ఛబ్దో యుష్మదస్మచ్ఛబ్దవ్యతిరేకాత్
 ॥ “స్వాగతీకృత్య కేకాః” ఇత్యత్ర కేకాస్వారోప్యమాణస్య స్వాగతవచ్ఛాసస్య
 ప్రకృతప్రత్యుద్గమనోపయోగాత్పరిణామాలక్ష్కారః । తదుక్తమలక్ష్కార సర్వస్వే -
 “ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యే పరిణామః” ఇతి ॥

పాణుచ్ఛాయోపవనవృతయః కేతకైః సూచిభిన్నై-

నీడారమైర్భర్గుహవలిభుజామాకులగ్రామవైత్యాః ।

త్వయ్యాసనే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూవనాంతాః

సమృత్స్యన్తే కతిపయదినస్థాయీహంసా దశార్ణాః ॥ ౨౩ ॥

పావతి ॥ హే మేఘ, త్వయ్యాసనే నన్నికృష్టే సతి దశార్ణో నామ జనపదాః సూచిభిన్నైః
సూచిషు ముకులగ్రేషు భిన్నైర్వికసితైః ॥ “కేతకీ ముకులగ్రేషు సూచిః స్యాత్ ఇతి
శబ్దార్థవే ॥ కేతకైః కేతకీకుసుమైః పాణుచ్ఛాయా హరితవర్ణా ఉపవనానాం వృతయః
కణ్ణకశాఖావరణా యేషు తే తథోక్తాః ॥ “ప్రాకారో వరణః సాలః ప్రాచీరం ప్రాంతతో వృత్తిః”
ఇత్యమరః ॥ తథా గృహబలిభుజాం కాకాదిగ్రామపక్షిణాం నీడారమైః కులాయ నిర్మాణైః
॥ “కులాయో నీడమస్త్రీయామ్” ఇత్యమరః ॥ చిత్వాయా ఇమాని చైత్యాని రథ్యావృక్షాః
॥ “చైత్యమాయతనే బుద్ధబద్ధ్యే చోదేశపాదవే” ఇతి విశ్వః ॥ ఆకులాని సక్లేర్ణాని గ్రామేషు
చైత్యాని యేషు తే తథోక్తాః । తథా పరిణతైః పక్తైః ఫలైః శ్యామాని యాని జమ్బూవనాని
తైరన్తా రమ్యాః ॥ “మృతావవసితే రమ్యే సమాప్తావన్త ఇష్యతే” ఇతి శబ్దార్థవే ॥ తథా
కతిపయేష్యేవ దినేషు స్థాయినో హంసా యేషు తే తథోక్తా ఏవంవిధాః సమృత్స్యన్తే
భవిష్యన్తి ॥ “పోటాయువతిస్తోకకతిపయ-” ఇత్యాదినా కవిపయశబ్దస్యోత్తరపదత్వేఽపి న
తచ్ఛబ్దస్యోత్తరత్వమస్యస్య శాస్త్రస్య ప్రాయికత్వాత్ ॥

తేషాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం

గత్వా సద్యః ఫలమవికలం కాముకత్వస్య లభ్యా ।

తీరోపాన్తస్త్వనితసుభగం పాస్యసి స్వాదు యస్మాత్

సభ్రూభక్తం ముఖమివ పయో వేత్రవత్పాశ్చలోర్మి ॥ ౨౪ ॥

తేషామితి ॥ దిక్షు ప్రథితం ప్రసిద్ధం విదిశేతి లక్షణం నామధేయం యస్యాస్తామ్ ॥ “లక్షణం
నామ్ని చిన్తే చ” ఇతి విశ్వః ॥ తేషాం దశార్ణానాం సమృద్ధినిం । ధీయన్తేఽస్యామితి ధానీ
॥ “కరణాధికరణయోశ్చ” ఇతి ల్యుట్ ॥ రాజ్ఞాం ధానీ రాజధానీ ॥ “కృద్యోగలక్షణా
షష్ఠీ సమస్యతే” ఇతి వక్తవ్యాత్సమాసః ॥ తాం ప్రధాననగరీమ్ ॥ “ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం
రాజధానీతి కథ్యతే” ఇతి శబ్దార్థవే ॥ గత్వా ప్రాప్య సద్యః కాముకత్వస్య విలసితాయాః
॥ “విలాసీ కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలమ్బుటః” ఇతి శబ్దార్థవే ॥ అవికలం సమగ్రం
ఫలం ప్రయోజనం లభ్యా లప్స్యతే । త్వయేతి శేషః ॥ కర్మణి లుట్ ॥ కుతః ।
యస్మాత్కారణత్వాదుః మధురమ్ । చలా ఊర్మయో యస్య తచ్ఛలోర్మి తరక్లితం
వేత్రవత్పా నామ నద్యాః పయః సభ్రూభక్త భ్రుకుటియుక్తమ్ । దశనపిడయేతి భావః ।
ముఖమివాధరమివేత్యర్థః । తీరోపాన్తే తటప్రాన్తే యత్త్వనితం గర్జితం తేన సుభగం యథా
తథా స్తనితశబ్దేన భణితమపి వ్యపదిశ్యతే । “ఊర్ధ్వముచ్చలితకణ్ణనాసికం హుజ్జృతం

స్వనితమల్పఘోషవత్” ఇతి లక్షణాత్ || పాస్యసి | బిబత్సేర్థత్ || “కామినామధరాస్వాదః
సురతాదతిరిచ్ఛతే” ఇతి భావః ||

నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతో-

స్త్యత్సమ్పూర్కాత్పులకితమివ ప్రౌఢపుష్పైః కదమైః |

యః పణ్యస్తీరతిపరిమలోద్ధారిభిర్నాగరాణా-

ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్మభిర్యోవనాని || ౨౫ ||

నీచైరితి || హే మేవ, తత్ర విదిశాసమీపే | విశ్రామో విశ్రమః భేదాపనయః || భావార్థే
ఘంజ్పుత్యయః || తస్య హేతోః | విశ్రామార్థమిత్యర్థః || “షష్ఠీ హేతుప్రయోగే” ఇతి షష్ఠీ
|| విశ్రామేత్యత్ర “నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచ మేః” ఇతి పాణినీయే వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి
“విశ్రామో వా” ఇతి చన్ద్రవ్యాకరణే వికల్పేన వృద్ధివిధానాదూపసిద్ధిః || ప్రౌఢపుష్పైః
ప్రబుద్ధకుసుమైః కదమైః సీవవృక్షైస్త్యత్సమ్పూర్కాత్తవ సజ్జాత్ | పులకా అస్య జాతాః
పులకితమివ సజ్జాతపులకమివ స్థితమ్ || తారకాదిత్వాదితవృత్త్యయః || నీచైరిత్యాఖ్యా
యస్య తం నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేః | గిరౌ వసేరిత్యర్థః || “ఉపాన్వధ్యాఙ్విసః” ఇతి
కర్మత్వమ్ || యో నీచైర్గిరిః | పణ్యాః క్రేయాః స్త్రీయః పణ్యస్త్రీయో వేశ్యాః || “వారస్త్రీ
గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజివినీ” ఇతి శబ్దార్థవే || తాసాం రతిషు యః పరిమలో గన్ధవిశేషః
|| “విమర్దోఠే పరిమలో గన్ధే జనమనోహరే” ఇత్యమరః | తముద్ధిరన్త్యావిష్కర్వన్తీతి
తథోక్తాని తైః | శిలావేశ్మభిః కన్దరైర్నాగరాణాం పౌరాణాముద్దామాన్యత్కటాని
యౌవనాని ప్రథయతి ప్రకటయతి || ఉత్కటయావనాః క్వచిదనురక్తా వారాఙ్గనా
విశ్రమ్భవిహారాకా డ్డిణ్యో మాత్రాద్దిభయాన్నిశఢినమయే కఙ్చన వివిక్తం దేశమాశ్రిత్య
రమన్తే | తచ్ఛాత్ర బహులమస్తీతి ప్రసిద్ధిః || అత్రోద్వారశబ్దో గౌణార్థత్వాన్న జగుప్సావహాః
| ప్రత్యుత కావ్యస్యాతిశోభాకర ఏవ | తదుక్తం దణ్డినా - “నిష్ఠయాతోద్ధీర్ణవాన్తాది
గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్ | అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకణ్ఠం విగాహతే || “ఇతి ||

విశ్రాన్తః సన్వృజ వననదీతీరజాతాని సిఙ్గా-

నుద్యానానాం నవజలకణైర్యూథికాజాలకాని |

గణన్వేదాపనయనరుజాక్లాన్తకర్ణోత్పలానాం

భాయాదానాత్కణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్ || ౨౬ ||

విశ్రాన్త ఇతి || విశ్రాన్తః సంస్తత్ర నీచైర్గిరౌ వినీతాధ్వత్రమః సన్ | అథ విశ్రాన్తేరనన్తరమ్ |
వనేఽరణ్యే యా నద్యస్తాసాం తీరేషు జాతాని స్వయంరూఢాని | అకృత్రిమాణీత్యర్థః ||
నదనదీ - “ఇతి పాలే” పుమాన్ప్రియా ఇత్యేకశేషో దుర్వారః || తేషాముద్యానానామారామాణాం
సమ్పూర్ణిని యూథికాజాలకాని మాగధీకుసుమముకులాని || “అథ మాగధీ

। గణికా యూథికా” ఇత్యమరః ॥ “కోరకజాలకకలికా కుడ్మలముకులాని
 తుల్యాని” ఇతి హలాయుధః ॥ నవజలకణైః సింఘన్నాద్రకుర్వన్ ॥ అత్ర
 సింఘనేరాద్రీకరణార్థత్వాద్భవద్రవ్యస్య కరణత్వమ్ । యత్ర తు క్షరణమర్థస్తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య
 కర్మత్వమ్ । యథా “రేతః సిక్త్యా కుమారీషు” । “సుఖైర్నిషింఘన్నమివామృతం
 త్వచి” ఇత్యేవమాది । ఏవం కిరతీత్యాదీనామపి “రజః కిరతి మారుతః” । అవాః
 కిరన్వయోవృద్ధాస్తం లాజైః పౌరయోషితః” ఇత్యాదిష్వర్థభేదాశ్రయణేన రజోలాజాదీనాం
 కర్మత్వకరణత్వే గమయితవ్యే ॥ తథా గణ్ణయోః కపోలయోః స్వేదస్యాపనయనేన
 ప్రమాదనేన యా రుజా పీడా ॥ భిదాదిత్వాదజ్ఘ్రత్యయః ॥ తయా క్లాంతాని
 మ్లూనాని కర్ణోత్పలాని యేషాం తేషాం తథోక్తానామ్ । పుష్పాణి లునస్తీతి
 పుష్పలావ్యః పుష్పావచాయికాః ఖియః ॥ “కర్మణ్యణ్ । టీడ్డాణశ్చ” ఇత్యాదీనా
 జీప్ । తాసామ్ముఖానామ్ । ఛాయాయా అనాతపస్య దానాత్ । కాన్తిదానఘ్న
 ధ్వన్యతే ॥ ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబింబమనాతపః” ఇత్యమరః ॥
 కాముకదర్శనాత్కామినీనాం ముఖానేకాశో భవతీతి భావః ॥ క్షణపరిచితః క్షణం సంస్పృష్టః
 సన్ । న తు చిరమ్ । గచ్ఛ ॥

వక్రః పన్థా యదపి భవతః ప్రస్థితస్యోత్తరాశాం
 సౌధోత్సక్లప్రణయవిముఖో మా స్మ భూరుజ్జయిన్యాః ।
 విద్యుద్ధామస్ఫురితచక్తిస్తత్ర పౌరాణనానాం
 లోలాపాక్షైర్వది న రమసే లోచనైర్వఞ్చితోఽసి ॥ ౨౭ ॥

వక్ర ఇతి ॥ ఉత్తరాశాముదీచీం దిశం ప్రతి ప్రస్థితస్య -భవతః పన్థా ఉజ్జయినీమార్గో వక్రో
 యదపి । దూరో యద్యపీత్యర్థః । విన్ధ్యాదుత్తరవాహిన్యా నిర్విన్ధ్యాయాః ప్రాగ్భాగే
 కియత్యపి దూరే స్థితోజ్జయినీ । ఉత్తరపథస్తు నిర్విన్ధ్యాయాః పశ్చిమ ఇతివక్రత్వమ్
 ॥ తథాప్యజ్జీయన్యా విశాలనగరస్య ॥ “వి-శాలోజ్జయినీ సమా” ఇత్యుత్పలః ।
 సౌధానాముత్సక్లేషాపరిభాగేషు ప్రణయః పరిచయః ॥ “ప్రణయః స్యాత్పరిచయే
 యాత్రాయాం సౌహృదేఽపి చ” ఇతి యాదవః ॥ తస్య విముఖః పరాజ్ఘ్రతో మా
 స్మ భూః । న భవేత్సర్థః ॥ “స్యోత్తరే లజ్ చ” ఇతి చకారాదాశ్చిరర్థే లజ్ । న మాజ్యోగే”
 ఇత్యడాగమప్రతిషేధః ॥ తత్రోజ్జయిన్యాం విద్యుద్ధామాం విద్యులతానాం స్ఫురితేభ్యః
 స్ఫురణేభ్యశ్చ కిత్తైర్లోలాపాక్షైశ్చఞ్చలకటాక్షైః పౌరాణనానాం లోచనైర్న రమసే యది
 తర్హి త్వం వఞ్చితః ప్రతారితోఽసి । జన్మవైఫల్యం భవేదిత్యర్థః ॥

సమ్ప్రతుస్మజ్జయినీం గచ్ఛతస్తస్య మధ్యేమార్గం నిర్విన్ధ్యాసమబ్ధసమాహస్యా-

వీచిక్షోభస్తనితవిహగశ్రేణికాఞ్చిగుణాయాః

సంసర్పన్త్యాః స్థలితసుభగం దర్శితావర్తనాభేః ।

నిర్విన్యాయాః పథి భవ రసాభ్యున్తరః సన్నిపత్య

స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు ॥ ౨౮ ॥

వీచీతి ॥ హే సఖే, పథ్యుజ్జయినీపథే వాచిక్షోభేణ

తరజ్జన్పలనేన స్తనితానాం ముఖరాణామ్ ॥ కర్తరి క్తః ॥ విహగానాం హంసానాం శ్రేణీః

పజ్జరేవ కాఞ్చీగుణో యస్యాస్తస్యాః స్థలితేనోపస్థలనేన మదస్థలితేన చ సుభగం యథా

తథా సంసర్పన్త్యాః ప్రవహన్త్యా గచ్ఛన్త్యాశ్చ తథా దర్శితః ప్రకటిత ఆవర్తేఽమ్భసాం

భ్రమ ఏవ నాభియా ॥ దావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః ఇత్యమరః ॥ నిష్క్రాన్తా విన్యానిర్విన్యా

నామ నదీమ్ ॥ “నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే పఞ్చమ్యాః” ఇతి సమాసః । “ద్విగుప్రాప్తా

పన్నాలమ్” ఇత్యాదినా పరవల్లిక్లతాప్రతిషేధః ॥ తస్యా నద్యాః సన్నిపత్య సగ్గత్య ।

రసో జలమభ్యున్తరే యస్య సః । అన్యత్ర రనేన శ్చృణ్కారేణాభ్యున్తరోఽన్తరజ్జో భవ ।

సర్పథా తస్యా రసమనుభవేత్యర్థః ॥ “శ్చృణ్కారాదా జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః ।

తిక్తదావమృతే వైవ నిర్యాసే పారదే ధ్వనౌ ॥ ఆస్వాదే చ రసం ప్రాహుః” ఇతి శబ్దార్థవే

॥ నను తత్ప్రార్థనామన్తరేణ కర్థం తత్రానుభవో యుజ్యత ఇత్యత ఆహ -స్త్రీణామితి ॥

స్త్రీణాం ప్రియేషు విషయే విభ్రమో విలాస ఏవాద్యం ప్రణయవచనం ప్రార్థనావాక్యం హి

। స్త్రీణామేష స్వభావో యద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనమ్ । న తు కణ్ఠత ఇతి భావః ॥

విభ్రమశ్చాత్ర నాభిసన్దర్శనాదిరుక్త ఏవ ॥

నిర్విన్యాయా విరహావస్థాం వర్ణయంస్తన్నిరాకరణం ప్రార్థయతే-

వేణీభూతప్రతనుసలిలాసావతీతస్య సిన్ధుః

పాణ్డుచ్చాయా తటరుహతరుభ్రంశిభిజిర్ణపర్ణైః ।

సౌభాగ్యం తే సుభగ విరహావస్థయా వ్యజ్ఞాయస్తీ

కార్ష్య యేన త్యజతి విధినా స త్వయైవోపపాద్యః ॥ ౨౯ ॥

వేణీతి ॥ అవేణీ వేణీభూతం వేణ్యాకారం ప్రతను స్తోకం చ సలిలం యస్యాః సా తథోక్తా

। అన్యత్ర వేణీభూత కేశపాశేతి చ ధ్వన్యతే । రుహస్తీతి రుహః ॥ ఇగుపథలక్షణః

కప్రత్యయః ॥ తటయో రుహో యే తరవస్తేభ్యో భ్రశ్యస్తీతి తథోక్తైః । జిర్ణపర్ణైః శుష్కపత్త్రైః

పాణ్డుచ్చాయా పాణ్డువర్ణా । అత ఏవ హే సుభగ, విరహావస్థయా పూర్వోక్తప్రకారయా

కరణేన ॥ అతీతస్యైతావస్తం కాలమతీత్య గతస్య । ప్రోషితస్యేత్యర్థః । తే తవ సౌభాగ్యం

సుభగత్వమ్ ॥ “హృద్యగసిన్ధవస్తే పూర్వపదస్య చ” ఇత్యుభయపదవృద్ధిః ॥ వ్యజ్ఞాయస్తీ

ప్రకాశయస్తీ । స ఖలు సుభగో యమజ్ఞనాః కామయన్త ఇతి భావః । అసౌ పూర్వోక్తా

సిన్ధుర్నదీ నిర్విన్యా ॥ స్త్రీ నద్యాం నా నదే సిన్ధుర్దేశభేదేఽమ్బుధౌ గజే” ఇతి వైజయస్తీ ॥

యేన విధినా వ్యాపారేణ కార్య త్యజతి స విధిస్త్యయైవోపపాద్యః । కర్తవ్య ఇత్యర్థః । స చ విధిరేకత్ర వృష్టిరన్యత్ర సమ్భాగస్తదభావనిబన్ధనత్వాత్కార్కస్యేతి భావః ॥ ఇయం పఞ్చమీ మదనావస్థా । తదుక్తం రతిరహస్యే - “నయనప్రీతిః ప్రథమం చిత్తాసక్తస్తతోఽథ సజ్కల్పః । నిద్రాచ్ఛేదస్తనుతా విషయనివృత్తిస్తపానాశః ॥ ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేతాః స్మరదశా దశైవస్యః ॥ “ఇతి ॥ “తామతీతస్య” ఇతి పాఠమాశ్రిత్య సిన్ధుర్నామ నద్యన్తరమితి వ్యాఖ్యాతమ్ । కిన్తు సిన్ధుర్నామ కశ్యచిన్నదః కాశ్మీరదేశేఽస్తి । నదీ తు కుత్రాపి నాస్తీత్యుపేక్ష్యమిత్యాచక్షేత ॥

ప్రాప్యావస్తీనుదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాన్

పూర్వోద్దిష్టామనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలామ్ ।

స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం

శేషః పుణ్యైర్వృతమివ దివః కాన్తిమత్థణ్ణమేకమ్ ॥ 30 ॥

ప్రాప్యేతి ॥ విదస్తీతి విదాః ॥ ఇగుసభలక్షణః కః ॥ ఓకసో వేద్యస్థానస్య విదాః కోవిదాః ॥ ఓకారలుప్తే ష్టషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥ ఉదయనస్య వత్సరాజస్య కథానాం ॥ వాసవదత్తా హరణాద్యద్భుతోపాఖ్యానానాం కోవిదాస్తత్వజ్ఞా గ్రామేషు యే వృద్ధాస్తే సన్తి యేషు తానవస్తీంస్తన్నామజనపదాన్ప్రాప్య తత్ర పూర్వోద్దిష్టాం పూర్వోక్తాం “సౌధోత్సక్లమణయవిముఖో మా స్మ భూరున్జయిన్యాః ఇత్యుక్తాం శ్రీవిశాలాం సమ్పత్తిమహతీమ్ ॥ “శోభాసమ్పత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరీవ దృశ్యతే” ఇతి ౧ । శాశ్వతః ॥ విశాలాం పురీముజ్జయినీమనుసర వ్రజ ॥ కథమివ స్థితామ్ । సుచరితఫలే పుణ్యఫలే స్వర్గోపభోగలక్షణే స్వల్పీభూతే । అత్యల్పావశిష్టే సతీత్యర్థః । గాం భూమిం గతానామ్ ॥ “గౌరిలా కుమ్భినీ క్షమా” ఇత్యమరః ॥ పునరపి భూలోకగతానామిత్యర్థః । స్వర్గిణాం స్వర్గవతాం జనానాం శేషభుక్తుశిష్టైః పుణ్యైః సుకృతైర్వృతమాసీతమ్ । స్వర్గార్థానుష్ఠితకర్మశేషాణాం స్వర్గదానావశ్యమ్భావాదితి భావః । కాన్తి రస్యాస్తీతి కాన్తిమదుజ్జ్వలమ్ । సారభూతమిత్యర్థః । ఏకం భుక్తదన్యత్ ॥ “ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః” ఇత్యమరః ॥ దివః స్వర్గస్య ఖణ్ణమివ స్థితామిత్యత్యేషా । ఏతేనాతిక్రా న్తసకల భూలోకనగర సౌభాగ్యసారత్వముజ్జయిన్యా వ్యజ్యతే ॥

దీర్ఘికుర్వన్నటు మదకలం కూజతం సారసానాం

ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః ।

యత్ర స్త్రీణాం హరతి సురతగ్లానిమజ్గానుకూలః

శిప్రావతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనాచాటుకారః ॥ 3౧ ॥

దీర్ఘికుర్వన్నితి || యత్ర విశాలాయాం ప్రత్యూషేష్యహర్ముఖేషు || “ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యమ్” ఇత్యమరః || పటు ప్రస్ఫుటమ్ | మదకలం మదేనావ్యక్తమధురమ్ || “ధ్వనౌ తు మధురాస్ఫుటే | కలః” ఇత్యమరః || సారసానాం పక్షివిశేషాణామ్ || “సారసో మైథునీ కామీ గోనర్ధః పుష్కరాప్స్యః” ఇతి యాదవః || యద్వా సారసానాం హంసానామ్ || “చక్రాః సారసో హంసః” ఇతి శబ్దార్థవే || కూజితం రుతం దీర్ఘికుర్వన్ | విస్తారయన్నిత్యర్థః | యావద్వాతం శబ్దానువృత్తేరితి భావః | ఏతేన ప్రియతమః స్వచాటువాక్యానుసారి క్రీడాపక్షికూజితమవిచ్ఛిన్నీ కుర్వన్నితిచ గమ్యతే | స్ఫుటితానాం వికసితానాం కమలానామామోదేన పరిమలేన సహ యా మైత్రీ సంసర్గస్థేన కషాయః సురభిః || “రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సారభే రసే” ఇతి యాదవః || అన్యత్రః విమర్దగన్ధిత్యర్థః || “విమర్దోఽథే పరిమలో గన్ధే జన మనోహరే | ఆమోదః సోఽతినిర్దారీ” ఇత్యమరః || అఙ్గానుకూలో గాత్రసుఖస్పర్శః | అన్యత్ర గాఢాలిఙ్గనదత్తగాత్ర సంవాహన ఇత్యర్థః | భవభూతినా చోక్తం - “అశిథిలపరిరమ్మైదేత్తసంవాహనాని” ఇతి || సంవాహ్యస్తే చ సురతశ్రాంతాః ప్రియైయువతయః | ఏతత్కవిరేవ వక్ష్యతి - “సమ్భోగాస్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానామ్” ఇతి || శిప్రా నామ కాచిత్యత్యా నదీ తస్యా వాతః శిప్రావాతః || శిప్రాగ్రహణం శైత్యద్యోతనార్థమ్ || ప్రార్థనా సురతస్య యాఞ్చా తత్ర చాటు కరోతీతి తథోక్తః | పునః సురతార్థం ప్రియవచన ప్రయోక్తేత్యర్థః || కర్మణ్యుత్పాత్యయః || ప్రియతమో వల్లభ ఇవ స్త్రీణాం సురతగ్లానిం సమ్భోగఖేదం హరతి నుదతి | చాటూక్తిభిర్విస్ఫుటపూర్వ రతిభేదాః స్త్రీయః ప్రియతమప్రార్థనాం సఫలయన్తీతి భావః || “ప్రార్థనాచాటుకారః” ఇత్యత్ర “ఖణ్డితనాయికానుసీతా” ఇతి వ్యాఖ్యానే సురత గ్లానిహరణం న సమృధవతి | తస్యాః పూర్వం సురతాభావాత్పశ్చాత్తనసురతగ్లానిహరణం తు నేదానీస్తన కోపశమనార్థం చాటువచనసాధ్యమిత్యత్యేవోచితా వివేకినామ్ || “జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా” ఇతి దశరూపకే ||

ఇతః పరం మక్షిప్తమపి శ్లోకత్రయం వ్యాఖ్యాయతే ||
 హారాంస్తారాంస్తరలగుటికాన్కోటిశః శఙ్ఖశుక్టీః
 శప్పశ్యామాన్మరకతమణీనున్మయూఖ ప్రరోహన్ |
 దృష్ట్వా యస్యాం విపణిరచితాన్విద్రుమాణాం చ భఙ్గన్
 సంలక్ష్యస్తే సలిలనిధయస్తోయమాత్రావశేషాః ||
 హారానితి || యస్యాం విశాలాయాం కోటిశో విపణీషు
 పణ్యవీధికాసు | “విపణీః పణ్యవీధికా” ఇత్యమరః || రచితాన్పుసారితాన్ || ఇదం
 విశేషణం యథాలిఙ్గం సర్వత్ర సమృద్ధ్యతే || తారాఙ్చుద్ధాన్ || “తారో ముక్తాదిసంశుద్ధౌ

తరణే శుద్ధమాక్రీకే" ఇతి విశ్వః ॥ తరలగుటికాన్మధ్యమణీభూతమహారత్నాన్ ॥ "తరలో హారమధ్యగః" ఇత్యమరః ॥ "పిణ్ణే మణౌ మహారత్నే గుటికా బద్ధపారదే" ఇతి శబ్దార్ణవే । హారాన్ముక్తావళిః । తథా కోటిశః శఙ్ఖాంశ్చ శుక్రీశ్చ ముక్తాస్ఫోటాంశ్చ ॥ "ముక్తాస్ఫోటః స్త్రియాం శుక్తిః శఙ్ఖః స్యాత్కముర్ఘరస్త్రియా" ఇత్యమరః ॥ శష్పం బాలతృణం తద్వచ్చయామాన్ ॥ "శష్పం బాలతృణం ఘోసో యవసం తృణమర్జునమ్" ఇత్యమరః ॥ ఉన్మయూఖమరోహానుద్గతరమ్యాఙ్కరాన్మరకతమణీన్గారుడరత్నాని । తథా నిద్రుమాణాం భగ్గన్ప్రవాలఖణ్డాంశ్చ దృష్ట్వా సలిలనిధయః సముద్రాస్రాయమాశ్రమవశేషో యేషాం తే తాదృశాః సంలక్ష్యన్తే । తథానుమీయన్త ఇత్యర్థః । రత్నాకరాదప్యతిరిచ్యతే రత్న సమ్పద్విరితి భావః ॥

ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జహ్రే
హైమం తాలద్రుమవనమభూదత్ర తస్యైవ రాజ్ఞః ।
అత్రోద్భావః కిల నలగిరిః స్తమ్భముత్పాట్య దర్వా-
దిత్యాగస్తాన్రమయతి జనో యత్ర బన్ధూనభిజ్ఞః ॥

ప్రద్యోతస్యేతి ॥ అత్ర ప్రదేశే వత్సరాజో వత్సదేశాధీశ్వర ఉదయనః । ప్రద్యోతస్య నామోజ్జయినీనాయకస్య రాజ్ఞః ప్రియదుహితరం వాసవదత్తాం జహే జహార । అత్ర స్థలే తస్యైవ రాజ్ఞ ప్రద్యోతస్య హైమం సౌవర్ణం తాలద్రుమవనమభూత్ । అత్ర నలగిరిర్నామేస్త్రదత్తస్త్రదయో గజో దర్వాన్మదత్తమ్భుమాలానముత్పాట్యోద్ధృత్యోద్భావోద్భావ ఉత్పత్య భ్రమణం కృతవాన్ । ఇతీతమ్భూతాభిః కథాభిరిత్యర్థః । అభిజ్ఞః పూర్వోక్తకథాభిజ్ఞః కోవిదోజన ఆగస్తాన్దేశాన్తరాదాగతాన్ ॥ ఔణాదికస్తున్ప్రత్యయః ॥ -బన్ధూన్యత్ర విశాలాయాం రమయతి వినోదయతి ॥ అత్ర భావికాలఙ్కారః । తదుక్తం - "అతీతానాగతే యత్ర ప్రత్యక్షత్వేన లక్షితే । అత్యద్భుతార్థకథనాద్భావికం తదుదాహృతమ్ ॥ "ఇతి ॥

పత్రశ్యామా దినకర హయస్పర్ధినో యత్ర వాహః
శైలోదగ్రాస్త్యమివ కరిణో వృష్టిమన్తః ప్రభేదాత్ ।
యోధాగ్రణ్యః ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః
ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయశ్చన్యహాసప్రణాఙ్కైః ॥

పత్రేతి ॥ హే జలద, యత్ర విశాలాయాం వాహో హయాః పత్ర
శ్యామాః పలాశవర్ణా అత ఏవ దినకరహయస్పర్ధినో వర్ణతో వేగతశ్చ సూర్యాశ్వకలాస్త్రథా
శైలోదగ్రాః శైలవదున్నతాః కరిణః ప్రభేదాన్మదస్రావాద్ధేతోస్త్యమివ వృష్టిమన్తః ।
అగ్రం నయస్తీత్యగ్రణ్యః ॥ "సత్సుద్విష" ఇత్యాదినా క్విప్ ॥ "అగ్రగ్రామాభ్యాం

నయతే” ఇతి వక్తవ్యాణ్ణత్వమ్ || యోధానామగ్రయో భటశ్రేష్ఠాః సంయుగే
యుద్ధే ప్రతిదశముఖమభిరావణం తస్థివాంసః స్థితవన్తః | అత ఏవ చన్ద్రహాసస్య
రావణాసేర్వ్యాణాన్ష్టాన్యేవాఙ్కశ్చిహాని తైః || “చన్ద్రహాసో రావణాసావసిమాత్రేఽపి
చ క్వచిత్” ఇతి శాశ్వతః || ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయః ప్రతివిద్ధభూషణకాన్తయః |
శస్త్రప్రహారా ఏవ వీరాణాం భూషణమితి భావః | అత్రాపి భావికాలఙ్కారః ||

జాలోద్గిరేరుపచితవపుః కేశసంస్కార ధూపైః
బన్ధప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్దత్తన్యత్యోపహారః |

హర్తౌష్యస్యాః కుసుమసురభిష్వధ్వశేదం నయేథా

లక్ష్మీం పశ్యన్జులితవనితాపాదరాగాఙ్కితేషు || 3౨ ||

జాలోద్గిరైరితి || జాలోద్గిరైర్గ్రవాక్షమార్గనిర్గతైః || “జాలం గవాక్ష ఆనాయే జాలకే కపటే గణే”
ఇతి యాదవః | కేశసంస్కారధూపైః | వనితాకేశవాసనార్యైర్గన్ధవ్యధూపైరిత్యర్థః || అత్ర
సంస్కార ధూపయోస్తాదర్శ్యపి యూపదారవాదివత్ప్రకృతివికారత్వాభావాదశ్వఘాసాదిషత్తప్తీసము
న చతుర్థీసమాసః || ఉపచితవపుః పరిపుష్టశరీరః | బన్ధౌ బన్ధురితి వా ప్రీత్యా భవన
శిఖిభిర్బహు మయూరైర్దత్తౌ నృత్యమేవోపహార ఉపాయనం యస్మై స తథోక్తః ||
“ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదా” ఇత్యమరః || కుసుమైః సురభిషు సుగన్ధిషు
|| -లలితవనితాః సున్దరస్త్రియః || “లలితం త్రిషు సున్దరమ్” ఇతి శబ్దార్థవే | తాసాం
పాదరాగేణ లాఙ్కారసేనాఙ్కితేషు చిహితేషు హర్తౌష్యమ ధనిక భవనేష్యస్యా ఉజ్జయిన్యా
లక్ష్మీం పశ్యన్నధ్వనాధ్వగమనేన శేదం క్లేశం నయేథా అపనయ ||

భర్తుః కణ్ణచ్ఛవిరితి గణైః సాదరం వీక్ష్యమాణః

పుణ్యం యాయాస్త్రిభువనగురోర్ధామ చణ్ణీశ్వరస్యః |

ధూతోద్యానం కువలయరజోగన్ధిభిర్గన్ధవత్సా-

స్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్రైర్మరుద్భిః || 33 ||

భర్తురితి || భర్తుః స్వామినో నీలకణ్ణస్య భగవతః కణ్ణస్యేవ ఛవిర్యస్యాసౌ కణ్ణచ్ఛవిరితి
హేతోర్గణైః ప్రమథైః || “గణస్తు గణనాయాం స్యాద్వశే ప్రమథే చయే” ఇతి శబ్దార్థవే
|| సాదరం యథా తథా వీక్ష్యమాణః సన్ | ప్రీయవస్తుసాదయాదతిప్రీయత్వం
భవేదితి భావః | త్రయాణాం భవనానాం సమాహారస్త్రిభువనమ్ || “తద్గితార్థ-
ఇత్యాదినా సమాసః || తస్య గురోత్త్రైలోక్యనాథస్య చణ్ణీశ్వరస్యః కాత్యాయనీవల్లభస్య
పుణ్యం పావనం ధామ మహాకాలాఖ్యం స్థానం యాయా గచ్ఛ || విధ్యర్థే లిక్ష్ ||
శ్రేయస్కరత్వాత్సర్వథా యాతవ్యమితి భావః || ఉక్తం చ స్కాన్డే - “ఆకాశే తారకం
లింగం పాతాలే హాటకేశ్వరమ్ | మర్త్యలోకే మహాకాలం దృష్ట్వా కామమవాప్నుయాత్

॥ “ఇతి ॥ న కేవలం ముక్తిస్థానమిదం కిన్తు విలాసస్థానమపీత్యాహ -ధూతేతి
 ॥ కువలయరజోగన్ధిభిరుత్పలపరాగగన్ధవద్భిస్తోయక్రీడాసు నిరతానామాసక్తానాం
 యువతీనాం స్నానం స్నానీయం చన్దనాది ॥ కరణే ల్యుట్ ॥ “స్నానీయేఽభిషవే
 స్నానమ్” ఇతి యాదవః ॥ తేన తిక్తైః సురభిభిః “కటుత్తికకషాయాస్తు సౌరభే చ
 ప్రక్రీర్ణితాః” ఇతి హాలాయుధః । సౌగన్ధ్యాతిశయార్థం విశేషణద్వయమ్ । గన్ధవత్ప్యా నామ
 నద్వ్యాస్త్రత్యాయా మరుద్భిర్మూర్తుత్కైర్ధూతోద్వానం కమ్పితాక్రీడమితి ధామ్నా విశేషణమ్
 ॥

అప్యన్యస్మిన్జులధర మహాకాలమాసాద్య కాలే
 స్థాతవ్యం తే నయనవిషయం యావదత్యేతి భానుః ।

కుర్వన్సన్ధ్యాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా-
 మామన్యాణాం ఫలమవికలం లప్స్యసే గర్జితానామ్ ॥ 3౪ ॥

అపీతి ॥ యుగ్మం! హే జలధర, మహాకాలం నామ పూర్వోక్తం చణ్డీశ్వరస్థానమన్యస్మిన్సన్ధ్యా తిరిక్తే
 కాలాసాద్య ప్రాప్య తే తవం స్థాతవ్యమ్ । త్వయా స్థాతవ్యమిత్యర్థః ॥
 “కృత్యానాం కర్తరి వా” ఇతి షష్ఠీ ॥ యావద్వావతా కాలేన భానుః సూర్యే
 నయనవిషయం దృష్టిపథమత్యేత్యతిక్రామతి । అస్తమయకాలపర్వన్తం స్థాతవ్యమిత్యర్థః ॥
 యావదత్యేతదవధారణార్థే । “యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానవధారణే” ఇత్యమరః
 ॥ కిమర్థమత ఆహ-కుర్వన్నితి ॥ శ్లాఘనీయాం ప్రశస్యాం శూలినః శివస్య సన్ధ్యాయాం
 బలిః పూజా తత్ర పటహతాం కుర్వన్సమ్పాదయన్నామన్యాణామీషద్గమిన్ఫరాణాం
 గర్జితానామవికలమఖణ్డం ఫలం లప్స్యసే ప్రాప్స్యసి ॥ లభేః కర్తరి ల్యుట్ ॥
 మహాకాలనాథబలిపటహత్యేన వినియోగాత్తే గర్జితసాఫల్యం స్యాదిత్యర్థః ॥

పాదన్యాసైః క్వణితరశనాస్తత్ర లీలావధూతై-
 రత్పచ్చాయాఖచితవలిఖిశ్చామరైః క్లాన్తహస్తాః ।

వేశ్యాస్త్యత్తో నఖపద సుఖాన్వాప్య వర్షాగ్రబిన్దూ-
 నామోక్ష్యన్తే త్వయి మధుకర శ్రేణీద్ధీర్హన్కూటాణానూ ॥ 3౫ ॥

పాదన్యాసైరితి । తత్ర సన్ధ్యాకాలే ॥ పాదన్యాసైశ్చరణనిక్షేపైర్పుత్యాజైః క్వణితాః
 శబ్దాయమానా రశనా యాసాం తాస్త్రథోక్తాః ॥ క్వణితేరకర్మకత్వాత్ “గత్యర్థాకర్మక-”
 ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః ॥ లీలయా విలాసేనావధూతైః కమ్పితైరత్నానాం కఙ్కణమణీనాం
 ఛాయయా కాన్త్యా ఖచితా రూషితా వలయశ్చామరదణ్డా యేషాం తైః ॥
 “వలిశ్చామరదణ్డే చ జరావిక్లథచర్మణి” ఇతి విశ్వః ॥ చామరైర్వాలవ్యజనైః
 క్లాన్తహస్తాః ॥ ఏతేన దైశికం నృత్యం సూచితమ్ । తదుక్తం నృత్యసర్వస్వ-

‘ఖడ్గకన్ధకవస్త్రాదిదణ్డికాచామరస్రజః । వీణాం చ ధృత్వా యత్కుర్వ్యుర్నృత్యం
తద్రశికం భవేత్ ॥ ” ఇతి ॥ వేశ్యా మహాకాల నాథముపేత్య నృత్యవ్రో
గణికాస్త్యత్తో నఖవదేషు నఖక్షతేషు సుఖాన్సుఖకరాన్ ॥ “సుఖహేతౌ సుఖే
సుఖమ్” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ వర్షస్యాగ్రభిన్మాన్ప్రథమ బిన్మాన్ప్రాప్య త్వయి
మధుకరశ్రేణీద్విన్కుటాక్షానపాక్షానామోక్ష్యన్తే । “పరైరూపకృతాః సన్తః సద్యః
ప్రత్యుపకుర్వతే” ఇతి భావః । కామినీదర్శనీయత్వలక్షణం శివోపాసనాఫలం సద్యో
లప్స్యస ఇతి ధ్వనిః ॥

పశ్చాదుచ్చైర్భుజతరువనం మణ్డలేనాభిలీనః

సాన్ధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః ।

నృత్యారమేభి హర పశుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం

శాన్తోద్వేగస్తిమితనయనం దృష్టభక్తిర్భవాన్యా ॥ 3౬ ॥

పశ్చాదితి । పశ్చాత్సన్ధ్యాబల్యనన్తరం పశుపతేః శివస్య నృత్యారమేభి తాణ్డవప్రారమేభి
ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం ప్రత్యగ్రజపాకుసూమారుణం సన్ధ్యాయాం భవం సాన్ధ్యం
తేజో దధానః । ఉచ్చైరున్నతం భుజా ఏవ తరవస్తేషాం వనం మణ్డలేన
మణ్డలకారేణామిలినో౭భివ్యాప్తః సన్ ॥ కర్తరి క్తః ॥ భవాన్యా భవపత్న్యై ॥
“ఇన్ద్రవరుణభవశర్వరుద్రమృడహిమారణ్యయవయవన మాతులాచార్యాజ్ఞామానుక్”
ఇతి జీష్ ఆనుగాగమశ్చ ॥ శాన్త ఉద్వేగో । నాగాజినదర్శన భయం యయోస్తే అత
ఏవ స్తిమితే నిశ్చలేః నయనే యస్మిన్కుర్మణి తత్తథోక్తమ్ ॥ “ఉద్వేగస్త్యరితే క్లేశే భయే
మన్థరగామినీ” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః ॥ భావార్థే క్షిన్ప్రత్యయః ॥
దృష్టా భక్తిర్యస్య స దృష్టభక్తిః సన్ । పశుపతేరార్ద్రం శోణితార్ద్రం యన్నాగాజినం
గజవర్మ ॥ “అజినం చర్మ కృత్తిః స్త్రీ” ఇత్యమరః ॥ తత్రేచ్ఛాం హర నివర్తయ ।
త్వమేవ తత్థానే భవేత్యర్థః । గజాసురమర్దనానన్తరం భగవాన్మహాదేవస్తదీయమార్ద్రాజినం
భుజమణ్డలేన బిభ్రతాణ్డవం చకారేతి ప్రసిద్ధిః ॥ దృష్టభక్తిరితి కథం రూపసిద్ధిః । దృష్టశబ్దస్య
“స్త్రియాః పుంవత్-” ఇత్యాదినా పుంవద్యావస్య దుర్లుటత్వాదపూరణీప్రియాదిషివతి
నిషేధాత్ । భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిషు పారాదితి । తదేతచ్ఛోద్యమ్ । దృఢభక్తిరితి
శబ్దమాశ్రిత్య ప్రతివిహితం గణవ్యాఖ్యానే దృఢం భక్తిరస్యేతి నపుంసకం పూర్వపదమ్
। అదార్ఘ్నినివృత్తిపరత్వే దృఢశబ్దా లిఙ్గవిశేషస్యానుపకారిత్యాత్ప్రీత్యమవివక్షితమితి ॥
భోజరాజస్తుభక్తౌ చ కర్మసాధనాయామిత్యనేన సూత్రేణ భుజ్యతే సేవ్యత ఇతి కర్మార్థత్వే
భవానీభక్తిరిత్యాది భవతి । భావసాధనాయాం తు స్థిరమక్తిర్భవాన్యామిత్యాది భవతి”
ఇత్యాహ । తదేతత్సర్వం సమ్యగ్వివేచితం రఘువంశసజ్జీవిన్యాం “దృఢభక్తిరితి జ్యేష్ఠే”

ఇత్యత్ర । తస్మాద్ధృఢభక్తిరిత్యత్రాపి మతభేదేన పూర్వపదస్య స్త్రీత్వేన నపునకత్వేన
చ రూపసిద్ధిరస్త్రీతి స్థితమ్ ॥ ఇత్థం మహాకాలనాథస్య నేనామకారమభిధాయ పునరపి
“నగరసజ్ఞానరప్రకారమాహ-

గచ్ఛస్త్రీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం

రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచిభేద్వైస్తమోభిః ।

సౌదామన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శయోషిం

తోయోత్సర్గస్త్రనితముఖరో మా స్మ భూర్విక్లవాస్తాః ॥ 3౭ ॥

గచ్ఛస్త్రీనామితి ॥ తత్రోజ్జయిన్యాం నక్తం రాత్రౌ రమణవసతిం ప్రియభవనం ప్రతి గచ్ఛతీనాం
యోషితామ్ । అభినారికాణామిత్యర్థః । సూచిభిర్భేద్వైః । అతిసాన్తైరిత్యర్థః । తమాభీ
రుద్ధాలోకే నిరుద్ధదృష్టిప్రసారే నరపతిపథే రాజమార్గే కనకస్య నికషో నికష్యత ఇతి
వ్యుత్పత్త్యా నికష ఉపలగతరేఖా తస్యేవ స్నిగ్ధం తేజోయస్యాస్తయా ॥ “స్నిగ్ధం తు
మస్మణే సాన్త్యే రమ్యే క్లిబే చ తేజసి” ఇతి శబ్దార్థవే ॥ సుదామ్నాద్రిణైకదిక్సాదామసి
విద్యుత్ ॥ “తేనైకదిక్” ఇత్యన్పుత్యయః ॥ మేఘదూతమ్ । తయోర్విం మార్గం దర్శయ
। కిచ్ఛ తోయోత్సర్గస్త్రనితాభ్యాం వృష్టిగర్జితాభ్యాం ముఖరః శబ్దాయమానో మా స్మ
భూః । కుతః । తా యోషితో విక్లవా భీరవః । తతో దృష్టిగర్జితే న కార్యే ఇత్యర్థః ॥
నాత్రతోయోత్సర్గసహితం స్త్రనితమితి విగ్రహః । విశిష్టస్యేవ కేవలస్త్రనితస్యాప్యనిష్టత్వాత్ ।
న చ ద్వంద్వపక్షేల్పాచరపూర్వనిపాతశాస్త్రవిరోధః । “లక్షణ హేతోః క్రియాయాః” ఇతి
సూత్ర ఏవ విపరీత నిర్దేశేన పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాదితి ॥

తాం కస్యాఞ్చిద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం

నీత్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ఫిన్నవిద్యుత్కలత్రః ।

దృష్టే సూర్యే పునరపి భవాన్వాహయేదధ్వశేషం

మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః ॥ ౩౮ ॥

తామితి ॥ చిరం విలసనాత్పురణాత్ఫిన్నం విద్యుదేవ కలత్రం యస్య స భవాన్సుప్తాః
పారావతాః కలరవా యస్యాం తస్యాం వివిక్తాయామిత్యర్థః ॥ “పారావతః కలరవః
కపోతః” ఇత్యమరః ॥ జనసజ్ఞానరస్త్రాసమ్భావిత ఏవేతి భావః । కస్యాఞ్చిద్భవనవలభౌ
। గృహాచ్ఛాదనోపరిభాగ ఇత్యర్థః ॥ “ఆచ్ఛాదనం స్వాద్యలభీ గృహాణామ్” ఇతి
హాలాయుధః ॥ తాం రాత్రిం నీత్వా సూర్యే దృష్టే సతి । ఉదితే సతీత్యర్థః పునరప్యధ్వశేషం
వాహయేత్ । తథాహి సుహృదాం మిత్రాణామభ్యుపేతార్థకృత్యాం ప్రయోజనస్య కృత్యా
క్రియా యైస్తే । అభ్యుపేతసుహృదర్థా ఇత్యర్థః ॥ సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ప్రమాసః
॥ “కృత్యా క్రియాదేవతయోః కార్యే స్త్రీ కుపితే త్రిషు” ఇతి యాదవః ॥ “కృత్యాః శ చ”

ఇతి చకారాత్కృష్టమ్ ॥ న మన్దాయన్నే ఖలు న మన్దా భవన్తి హి । న విలమ్బన్త ఇత్యర్థః ॥
 “లోహితాదిడాఙ్గ్యః క్యష్” ఇతి క్యష్ । “వా క్యషః” ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥

తస్మిన్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖణ్ణితానాం
 శాన్తిం నేయం ప్రణయిభిరతో వర్త్య భానోస్త్వజాశు ।
 ప్రాలేయాస్త్రం కమలవదనాతోఽపి హర్తుం నలిన్యాః
 ప్రత్యావృత్తస్త్వయి కరరుధి స్యాదనల్పాభ్యసూయః ॥ ౩౯ ॥

తస్మిన్నితి । తస్మిన్కాలే పూర్వోక్తే సూర్యోదయకాలే ప్రణయిభిః ప్రియతమైః ఖణ్ణితానాం
 యోషితాం నాయికా విశేషాణామ్ ॥ “జ్ఞాతేఽన్యాసజ్గవికృతే ఖణ్ణితేర్వాకషాయితా”
 ఇతి దశరూపకే ॥ నయనసలిలం శాన్తిం నేయం నేతవ్యమ్ ॥ నయతిర్వికర్మకః
 ॥ అతో హేతోర్భానోర్వర్మాశు శీఘ్రం త్యజ । తస్యావరకో మా భూరిత్యర్థః ॥
 విపక్షేఽనిష్ఠమాచష్టే -సోఽపి భానుః । నలాన్యమ్బుజాని యస్యాః సస్తీతి నలినీ పద్మినీ
 ॥ “తృణేఽమ్బుజే నలం నా తు రాజ్ఞి నాలే తు న స్త్రియామ్” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ తస్యాః
 స్వకాంతాయాః కమలం స్వకుసుమమేవ వదనం తస్మాత్ప్రాలేయం హిమమేవాస్రమశ్రు
 హర్తుం శమయితుం ప్రత్యావృత్తః ప్రత్యాగతః । నలిన్యాశ్చ భర్తుర్భానోర్దేశాన్తరే
 నలిన్యన్తరగమనాత్ఖణ్ణితాత్వమిత్యాశయః । తతస్త్వయి । కరానంశూన్రణధీతి
 కరరుత్ । క్విప్ । తస్మిన్కరరుధి సతి । హస్తరోధిని సతీతి చ గమ్యతే ॥
 “బలిహస్తాంశవః కరాః” ఇత్యమరః ॥ అనల్పాభ్యసూయోఽధికవిద్యేషః స్యాత్ ।
 ప్రాయేణేచ్ఛావిశేషవిఘ్నాద్యేషో రోషవిశేషశ్చ కామినాం భవతీతి భావః । కిం చ
 “ఆత్మానం చార్కమీశానం విష్ణుం వా ద్వేష్టి యో జనః । శ్రేయాంసి తస్య నశ్యన్తి రౌరవం
 చ భవేద్ధృగమ్ ॥ “ఇతి నిషేధాత్కార్యహానిర్భవిష్యతీతి ధ్వనిః ॥

గమ్భిరాయాః పయసి సరితశ్చేతసీవ ప్రసన్నే
 ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశమ్ ।
 తస్మాదస్యాః కుముదవిశదాన్యర్హసి త్వం న ధైర్యా-
 న్మోఘికర్తుం చటులశఫరోద్ధర్తనప్రేక్షితాని ॥ ౪౦ ॥

గమ్భిరాయా ఇతి ॥ గమ్భిరా నామ సరిత్ ॥ ఉదాత్తనాయికా చ ధ్వన్యతే
 ॥ తస్యాః ప్రసన్నేఽనురక్తత్వాద్దోషరహితే చేతసీవ ప్రసన్నేఽతినిర్మలే పయసి ।
 ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ సుభగః సున్దరః ॥ “సున్దరేఽధికభాగ్యే చ దుర్దినేతరవాసరే
 । తురీయాంశే శ్రీమతి చ సుభగః” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ తే తవ ఛాయాచాసావాత్మా
 చ । సోఽపి ప్రతిబిమ్బశరీరం చ ప్రవేశం లప్స్యతే । అపిశబ్దాత్మవేశమనిచ్ఛోరపీతి
 భావః । తస్మాచ్ఛాయాద్వారాపి ప్రవేశావశ్యమాభివత్వాదస్యా గమ్భిరాయాః ।
 కుముదవద్విశదాని ధవలాలని చటులాలని శీఘ్రాణి శఫరాణాం మీనానాముద్వర్తనాన్యలఙ్ఘనాన్యేవ

ప్రేక్షితాన్యవలోకనాని ॥ “త్రిషు స్యాచ్ఛటులం శీఘ్రమ్” ఇతి విశ్వః ॥ ఏతావదేవ
గమ్భీరాయా అనురాగలిఙ్గమ్ । ధైర్యాద్ధాష్టర్ణాత్ । వైయాత్యాదితి యావత్ । మోఘీకర్తుం
విఫలీకర్తుం నార్హసి । నానురక్తా విప్రలదవ్యేత్యర్థః ॥ ధూర్తలక్షణం తు - “క్లిష్ణాతి నిత్యం
గమితాం కామిసీమితి సుందరః । ఉపైత్యరక్తాం యత్సేన రక్తాం ధూర్తో విముఞ్చతి ॥
“ఇతి ॥

తస్యాః కిఞ్చిత్కరధృతమివ ప్రాప్తవాసీరశాఖం
నీత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితమ్బుమ్ ।
ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లమ్బమానస్య భావి
జ్ఞాతాస్యాదో వితజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః ॥ ౪౧ ॥

తస్యా ఇతి ॥ హే సఖే, ప్రాప్తా వాసీరశాఖా వతేనశాఖా యేన తత్తథోక్తమతపవ
కిఞ్చిదీషత్కరధృతం హస్తావలమ్బితమివ స్థితమ్ । ముక్తస్వక్తో రోధస్తటమేవ నితమ్బుః
కటిన తత్తథోక్తమ్ ॥ “నితమ్బుః పశ్చిమే శ్రోణీభాగేఽద్రికటకే కటౌ” ఇతి యాదవః ॥ నీలం
కృష్ణవర్ణం తస్యా గమ్భీరాయాః సలిలమేవ వసనం నీత్వాపనీయ ॥ ప్రస్థానసమయే
ప్రేయసీవసనగ్రహణం విరహతాపవినోదనార్థమితి ప్రసిద్ధమ్ ॥ లమ్బమానస్య
పీతసలిలభ్రాల్లమ్బమానస్య । అన్యత్ర జఘనారూఢస్య । తే తవ ప్రస్థానం ప్రయాణం
కథమపి కృచ్ఛేణ భావి ॥ కృచ్ఛ్యత్సే హేతుమాహ -జ్ఞాతేతి ॥ జ్ఞాతాస్యాదోఽను
భూతరసః కః పుమాన్వివృతం ప్రకటికృతం జఘనం కటిస్తత్పూర్వభాగో వా యస్యాస్తామ్
॥ “జఘనం స్యాత్కటౌ పూర్వశ్రోణీమాగాపరాంశయోః” ఇతి యాదవః ॥ విహాతుం
త్యక్తుం సమర్థః । నకోఽపీత్యర్థః ॥

త్వన్నిష్యన్తోచ్ఛసితవసుధాగన్ధసమ్పర్కరమ్యః
స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః ।
నీచైర్వాస్యత్యుపజిగమిషోర్దేవపూర్వం గిరిం తే
శీతో వాయుః పరిణమయితా కాననోదుమ్పరాణామ్ ॥ ౪౨ ॥

త్వదితి ॥ త్వన్నిష్యన్దేన తవ దృష్టయోచ్చు సితాయా ఉపబంహితాయా వసుధాయా
భూమేర్గన్ధస్య సమ్పర్కేణ రమ్యః । సురభిరిత్యర్థః ॥ స్రోతః శబ్దేనేన్ద్రియవాచినా
తద్వితేషో పూణం లక్ష్యతే ॥ “స్రోతోఽముప్రవేగేన్ద్రియయోః” ఇత్యమరః ॥ స్రోతోరన్ధ్రేషు
నాసాగ్రకుహరేషు యవనితం శబ్దస్తేన సుభగం యథా తథా దన్తిభిర్గజైః పీయమానః
। వసుధాగన్ధలోభాదాపూయమాణ ఇత్యర్థః । అనేన మాన్యముచ్యతే । కాననేషు
వనేషుదుమ్పరాణాం జన్తుఫలానామ్ ॥ “ఉదుమ్పరో జన్తుఫలో యజ్ఞాజ్ఞో హేమదుగ్ధకః”
ఇత్యమరః ॥ పరిణమయితా పరిపాకయితా ॥ “మితాం ప్రాస్వః” ఇతి ప్రాస్వః

॥ శీతో వాయుః । దేవపూర్వం దేవశబ్దపూర్వం గిరిమ్ । దేవగిరిమిత్యర్థః । ఉపజగమిషోరుపగస్తుమిచ్ఛాః ॥ గమేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ తే తవ నీచైః శనైర్వాస్యతి । త్వాం పీజయిష్యతీత్యర్థః ॥ సమ్మన్థమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ ॥ “దేవపూర్వం గిరిమ్” ఇత్యత్ర దేవపూర్వత్వం గిరిశబ్దస్య । న తు సంజ్ఞినస్తదర్థస్యేతి । సంజ్ఞాయాః సంజ్ఞాత్వాభావాదవాచ్యవచనం దోషమాహురాలంకారికాః । తదుక్తమేకావల్యాం - “యదవాచ్యస్య వచనమవాచ్యవచనం హి తత్” ఇతి ॥ సమాధానం తు దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దపరేణ మేఘాపగమనయోగ్యో దేవగిరిర్లక్ష్యత ఇతి కథింశ్చసమ్పాద్యమ్ ॥

తత్ర స్కన్తం నియతవసతిం పుష్పమేఘీకృతాత్మా
పుష్పాసారైః స్నపయతు భవాన్స్వోమగంజ్ఞాజలార్జైః ।

రక్షోహతోర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనా-

మత్యాదిత్యం హుతవహముఖే సమ్భృతం తద్గి తేజః ॥ ౪౩ ॥

తత్రేతి ॥ తత్ర దేవగిరౌ నియతా వసతిర్యస్య తమ్ । నిత్యసన్నిహితమిత్యర్థః ॥ పురా కిల తారకాఖ్యాసురవిజయసస్తుప్తః సురప్రార్థనావశాద్భగవాన్పవాసీనస్తనః స్కన్తో నిత్యమహమిహ సహ శివాభ్యాం వసామీతు్యక్తైః తత్ర వసతీతి ప్రసిద్ధిః ॥ స్కన్తం కుమారం స్వామినమ్ । పుష్పాణాం మేఘః పుష్పమేఘః । పుష్పమేఘీకృతాత్మా కామరూపత్వాత్పుష్పవర్షుకమేఘీకృతవిగ్రహః సన్స్వోమగంజ్ఞాజలార్జైః । పుష్పాసారైః పుష్పసమ్పాతైః “ధారాసమ్పాత ఆసారః” ఇత్యమరః ॥ భవాన్స్వయమేవ స్త్రవయత్యభిషిచ్ఛాతు । స్వయమ్పూజాయా ఉత్తమత్వాదితి భావః ॥ తథా చ శమ్భురహస్యే - “స్వయం యజతి చేద్దేవముత్తమా సోదరాత్మజైః । మధ్యమా యా యజేద్ధృత్వైరధమా యాజనక్రియా ॥ “ఇతి ॥ స్కన్తస్య పూజ్యత్వసమర్థనేనార్థేనార్థాన్తరం న్యస్యతి రక్షేతి ॥ తద్భగవాన్ । స్కన్త ఇత్యర్థః ॥ విధేయప్రాధాన్యానపుంసకనిర్దేశః ॥ వాసవస్యేమా వాసవ్యః ॥ “తస్యేదమః” ఇత్యణ్ ॥ తాసాం వాసవీనామైన్ద్రిణాం చమూనాం సేనానాం రక్షయా కారణేన । రక్షార్థమిత్యర్థః ॥ షష్ఠీ హేతుప్రయోగే” ఇతి షష్ఠీ ॥ నవశశిభృతా భగవతా చన్ద్రశేఖరేణ । వహతీతి వహః ॥ పచాద్యచ్ ॥ హుతస్య వహో హుతవహో వహ్నిస్తస్య ముఖే సమ్భృతం సజ్జీతం ఆదిత్యమతిక్రాన్తమత్యాదిత్యమ్ ॥ “అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా” ఇతి సమాసః ॥ తేజో హి సాక్షాద్భగవతో హరస్యైవ మూర్త్యన్తరమిత్యర్థః । అతః పూజ్యమితి భావః । ముఖగ్రహణం తు శుద్ధత్వనూచనార్థమ్ । తదుక్తం శమ్భురహస్యే - “గవాం పశ్చాద్విజస్యాజ్ఞీయోగినాం త్వత్కవేర్వచః । పరం శుచితమం విద్యాన్ముఖం స్త్రీవహ్నివాజినామ్ ॥ “ఇతి ॥

జ్యోతిర్లేఖావలయి గలితం యస్య బర్హం భవానీ

పుత్రప్రేక్షమా కువలయదలప్రాపి కర్ణే కరోతి ।

ధౌతాపాఙ్గం హరశశిరుచా పావకేస్తం మయూరం

పశ్చాద్దిగ్రహణగురుభిర్గర్జితైర్నర్మయేథాః ॥ ౪౪॥

జ్యోతిరితి ॥ జ్యోతిషస్తేజసో లేఖా రాజయస్తాసాం బల్యం మణ్డలం యస్యాస్తీతి తథోక్తమ్ । గలితం భ్రష్టమ్ । న తు తాల్యాత్వయం ఛిన్నమితి భావః । యస్య మయూరస్య బర్హే పిచ్ఛమ్ । “పిచ్ఛబర్హే నపుంసకే” ఇత్యమరః ॥ భవానీ గౌరీ । పుత్రప్రేక్షమా పుత్రస్నేహేన కువలయస్య దలం పత్రం తత్ప్రాపి తద్యోగి యథా తథా కర్ణే కరోతి । దలేన సహ ధారయతీ-త్యర్థః । యద్వా కువలయస్య దలప్రాపి దలభాజి దలార్హే కర్ణం కరోతి ॥ క్లిబ్నాత్సప్తమీ ॥ దలం పరిహృత్య తత్ప్రానే బర్హే ధత్త ఇత్యర్థః ॥ నాథస్తు “కువలయదలక్షేపి” ఇతి పాఠమనుసృత్య “క్షేపో నిన్దాపసారణం వా ఇతి” వ్యాఖ్యాతవాన్ ॥ హరశశిరుచా హరశశిరుచ్ఛన్దికయా ధౌతాపాఙ్గం స్వతోఽపి శౌక్ల్యాదతిథవలితనేత్రాన్తమ్ ॥ “అపాఙ్గో నేత్రయోరన్తా” ఇత్యమరః ॥ పావకస్యాగ్నైరపత్యం పావకః స్కన్దః ॥ “అత ఇఞ్” ఇతి ఇఞ్ ॥ తస్య తం పూర్వోక్తం మయూరం పశ్చాత్పుష్పావిషేచనానన్తరమద్దేర్దేవగిరేః కర్తుః ॥ గ్రహణేన గుహాసంక్రమణేన గురుభిః । ప్రతిధ్వానమహద్భిరిత్యర్థః । ॥ గజితైర్నర్మయేథా నృత్యం కారయ । మార్గణ్ణికభావేన భగవన్తం కుమారముపాసన్యేతి భావః ॥ “నర్మయేథాః” ఇత్యత్ర “అణావకర్మకాచిచ్ఛవత్కర్మకాత్” ఇత్యాత్మనేపదాపపదాః । “నిగరణచలనార్థభ్యశ్చ” ఇతి పఠస్మైపదం న భవతి తస్య న పాదమ్యాజ్యమాజ్యసపరిముహారు చిన్పృతివదవసః” ఇతి ప్రతిషేధాత్ ॥

ఆరాధ్యేనం శరవణభవం దేవముల్లజ్జితాధ్వా

సిద్ధద్వన్దైర్జలకణభయాద్దీప్తిభిర్ముక్తమార్గః ।

వ్యాలమేథాః సురభితనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్

స్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్ ॥ ౪౫॥

ఆరాధ్యేతి ॥ ఏనం పూర్వోక్తం శరా బాణతృణాని ॥ “శరో బాణే బాణతృణే” ఇతి శబ్దార్థమ్ ॥ తేషాం వనం శరవణం “ప్రనిరన్తః శరే” ఇత్యాదినా ణత్వమ్ । తత్ర భవో జన్మ యస్య తం శరవణభవమ్ ॥ “అవర్ణో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్భుత్తరపదః” ఇతి వామనః । అవర్ణోఽగతికత్వాదాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః ॥ దేవం స్కన్దమ్ ॥ “శరజన్మా షడాననః” ఇత్యమరః ॥ ఆరాధ్యోపాస్య వీణీభివణావద్భిః ॥ వ్రీహ్యదిత్వాదినః ॥ సిద్ధద్వన్దైర్జలకణభయాద్దీప్తిభిర్ముక్తమార్గః । భగవన్తం స్కన్దముపవీణయితుమాగతైరితి భావః । జలకణభయాత్ । జలసేకస్య వీణాకృణసప్రతిబంధకత్వాదితి భావః । ముక్తమార్గస్త్వక్తవర్మా సన్నుల్లజ్జితాధ్వా । కీయన్తమధ్వానం గత ఇత్యర్థః । సురభితనయానాం గవామాలమ్భేన సంజ్ఞపనేన

జాయత ఇతి తథోక్తామ్ । భువి లోకే ప్రోతోమూర్త్యా ప్రవాహరూపేణ పరిణతాం
 రూపవిశేషమాపన్నాం రన్నిదేవస్య దశపురపతేర్మహారాజస్య కీర్తిమ్ । చర్మణ్యత్యాఖ్యాం
 నదీమిత్యర్థః । మానవిష్యన్సత్కారయష్యన్వ్యాల్మేభధాః । ఆలమ్బ్యవతరేరిత్యర్థః
 ॥ పురా కిల రాజ్ఞో రన్నిదేవస్య గవాలమ్భేష్వకత్ర సమ్భృతాద్రక్ నిష్యన్తాచ్చర్మరాశేః
 కాచిన్నదీ సస్యన్తే । సా చర్మణ్యతీత్యాఖ్యాయత ఇతి ॥

త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే శార్కిణో వర్ణచారే
 తస్యాః సిన్ధోః పృథుమపి తనుం దూరభావాత్ప్రవాహమ్ ।

ప్రేక్షిష్యన్తే గగనగతయో నూనమావర్జ్య దృష్టి-
 రేకం ముక్తాగుణమివ భువః స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలమ్ ॥ ౪౬ ॥

త్వయీతి ॥ శార్కిణః కృష్ణస్య వర్ణస్య కాన్తేశ్చారే వర్ణచారే । తత్తుల్యవర్ణ
 ఇత్యర్థః । త్వయి జలమాదాతుమవనతే సతి పృథుమపి దూరాత్సత్తనుం
 సూక్ష్మతయా ప్రతీయమానం తస్యాః సిన్ధోశ్చర్మణ్యత్యాఖ్యాయాః ప్రవాహమ్ ।
 గగనే గతిర్యేషాం తే గగనగతయః ఖేవరాః సిద్ధగన్ధర్వాదయః ॥ అయమపి
 బహువ్రీహిః పూర్వవజ్జన్మాద్యుత్తరపదేషు ద్రష్టవ్యః ॥ నూనం సత్యం దృష్టిరావర్జ్య
 నియమ్యైకమేకయష్టికం స్థూలో మహాన్మధ్యో మధ్యమణీభూత ఇన్ద్రనీలో యస్య తం భువో
 భూమేర్ముక్తాగుణం ముక్తాహరమివ ప్రేక్షిష్యన్తే ॥ అత్రాత్మన్ద్రనీలమేషుసజ్గతస్య ప్రవాహస్య
 భూకణముక్తాగుణత్వేనోత్పేక్షణాదుత్పేక్షైవేయ మితీవశబ్దేన వ్యజ్యతే । నిరుక్తకారస్తు
 “తత్ర తత్రోపమా యత్ర ఇవశబ్దస్య దర్శనమ్” ఇతీవశబ్దదర్శనాదత్రాప్యపమైవేతి బభ్రామ
 ॥

తార్ముత్తీర్య న్రజ పరిచితభ్రూలతావిభ్రమాణాం
 పక్షోత్తేపాదుపరివిలసత్కృష్ణశారప్రభాణామ్ ।
 కున్దక్షేపానుగమధుకర శ్రీముషామాత్మబిమ్బం
 పాత్రీకుర్వన్తశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్ ॥ ౪౭ ॥

తామితి ॥ తాం చర్మణ్యతీముత్తీర్య భ్రువో లతా ఇవ భ్రూలతాః । ఉపమితసమాసః ।
 తాసాం విభ్రమా విలాసాః పరిచితాః క్షృప్తా యేషు తేషాం పక్షాణి నేత్రలోమాని ॥ “పక్ష
 సూత్రే చ సూక్ష్మాంశే కిజ్జల్కే నేత్ర లోమని” ఇతి విశ్వః ॥ తేషాముత్తేపాదున్నమనాద్ధేతోః
 । కృష్ణాశ్చ తాః శారాశ్చ కృష్ణశారా నీలశబ్దాః ॥ “వర్ణో వర్ణేన” ఇతి సమాసః ॥
 “కృష్ణరక్తసితాః శారాః” ఇతి యాదవః । తతశ్చ శారశబ్దాదేవ సిద్ధే కార్ణ్యే పునః
 కృష్ణపదోపాదానం కార్ణ్యప్రాధాన్యార్థమ్ । రక్తత్వం తు న వివక్షితముపమానానుసారాత్తస్య
 స్వా భావికస్య స్త్రీనేత్రేషు సాముద్రికవిరోధాదితరస్యాప్రసక్తాత్ । క్వచిద్భావకథనం

తూపపత్తివిషయమ్ || ఉపరి విలసన్త్యః కృష్ణశారాః ప్రభా యేషాం తేషామ్ | కున్దాని
మాధ్యకుసుమాని || “మాధ్యం కున్దమ్” ఇత్యమరః | తేషాం క్షేప ఇతస్తతశ్చలనం
తస్యానుగ అనుసారిణో యే మధుకరాస్తేషాం శ్రియం ముష్ణన్తితి తథోక్తానామ్
| క్షిప్యమాణకున్దానువిధాయమధుకర కల్పానామిత్యర్థః | దశపురం రన్తిదేవస్య
నగరం తస్య వధ్యః స్త్రియః || “వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రి చ ఇత్యమరః || తాసాం
నేత్రకౌతూహలానాం నేత్రాభిలాషాణామ్ | సాభిలాషదృష్టినామిత్యర్థః | ఆత్మబిమ్బం
స్వమూర్తి పాత్రీకుర్వన్విషయీకుర్వన్తజ గచ్ఛ ||

బ్రహ్మోవర్తం జనపదమథ చ్చాయయా గాహమానః

క్షేత్రం క్షత్రప్రధనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః |

రాజన్యానాం సితశరశత్రైర్యత్ర గాణ్డీవధన్వా

ధారాపాతైస్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్షన్ముఖాని || ౪౮ ||

బ్రహ్మోవర్తమితి || అథానన్తరం బ్రహ్మోవర్త నామ జనపదం దేశమ్ || అత్ర మనుః -
“సరస్వతీద్వషద్యత్సోర్ధేవనద్వోర్యదన్తరమ్ | తం దేవనిర్మితం దేశం బ్రహ్మోవర్త ప్రచక్షతే
|| “ఇతి || ఛాయయానాతపమణ్డలేన గాహమానః ప్రవిశన్న తు స్వరూపేణ !
పీఠక్షేత్రాశ్రమాదీని పరివృత్త్యాన్యతో వ్రజేత్” ఇతి వచనాత్ | క్షత్రప్రధనపిశునమ్ | అద్యాపి
శిరఃకపాలాదిమత్తయా కురుపాణ్డవయుద్ధసూచకమిత్యర్థః || “యుద్ధమాయోధనం
జన్యం మధనం ప్రవిదారణమ్” ఇత్యమరః || తత్మసిద్ధం కురూణామిదం కౌరవం క్షేత్రం
భజేథాః | కురుక్షేత్రం వ్రజేత్యర్థః గాణ్డ్యస్యాస్తీతి గాణ్డీవం ధనుర్విశేషః || సంజ్ఞాయామ్”
ఇతి మత్స్యధీయో వప్రత్యయః || “గాణ్డ్యజగా-” కపిధ్వజస్య గాణ్డీవగాణ్డీవౌ పున్నపుంసకౌ”
ఇత్యమరః || తద్ధనుర్వస్య స గాణ్డీవధన్వాఽర్జునః || “వా సంజ్ఞాయామ్” ఇత్యనజాదేశః
|| సితశరశత్రైర్నిశితబాణసహస్రై రాజన్యానాం రాజ్ఞాం ముఖాని ధారాణాముదకధారాణాం
పాతైః కమలాని త్వమివాభ్యవర్షదభిముఖం దృష్టవాన్ | శరవర్షేణ శిరాంసి విచ్ఛేదేత్యర్థః
||

హిత్యా హాలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్గాం

బన్ధప్రీత్యా సమరవిముఖో లాఙ్గలీ యాః సిషేవే |

కృత్వా తాసామభిగమమపాం సౌమ్య సారస్వతీనా-

మన్తః శుద్ధస్త్వమపి భవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః || ౪౯ ||

హిత్యేతి || బన్ధప్రీత్యా కురుపాణ్డవన్నేహేన | న తు భయేన | సమరవిముఖో
యుద్ధనిఃస్పృహః | లాఙ్గలమస్యాస్తీతి లాఙ్గలీ హలధరః | అభిమతరసామభీష్టస్వాదాం
తథా రేవత్యాః స్వప్రియాయా లోచనే ఏవాఙ్కః ప్రతిబిమ్బితత్వాచ్చిహ్నం యస్యాస్తాం
హాలాం సురామ్ || “సురా హలిప్రియా హాలా” ఇత్యమరః || “అభిప్రయుక్తం

దేశభాషాపదమిత్యత్ర సూత్రే హాలేతి దేశమాషాపదమప్యతీవ కవిప్రయోగాత్సాధు”
 ఇత్యుదాజహార వామనః || హిత్యా త్యక్త్వా | దుస్వజామపీతి భావః | యాః
 సారస్వతీ-అపః సిషేవే | హే సౌమ్య సుభగ, త్వం తాసాం సరస్వత్యా నద్యా ఇమాః
 సారస్వత్యస్తాసామభిగమం సేవాం కృత్వాన్తోఽన్తరాత్మని శుద్ధో నిర్మలౌ నిర్దోషో భవితా
 || “ఐవల్లవౌ” ఇతి తృవ్ || అపి సద్య ఏవ పూతో భవిష్యసీత్యర్థః || “వర్తమానసామీప్యే
 వర్తమానవద్యా” ఇతి వర్తమానప్రత్యయః || వర్ణమాశ్రేణ వర్ణేనైవ కృష్ణః శ్యామః | న
 తు పాపేనేత్యర్థః | అన్తః శుద్ధిరేవ సమ్పద్యా న తు బాహ్యో | బహిఃశుద్ధోఽపి
 సూతవధప్రాయశ్చిత్తార్థం సారస్వతసఖిలసేవీ తత్ర భగవన్బలభద్ర ఏవ నిదర్శనమ్ |
 అతో భవతాపి సరస్వతీ సర్వథా సేవితవ్యేతి భావః ||

తస్మాద్గచ్ఛేరనుకనఖలం శైలరాజావతీర్ణాం
 జహ్నో కన్యాం సగరతనయస్వర్గసోపానపక్ష్మిమ్ |
 గౌరీవక్త్రభ్రుకుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఫేనైః
 శమోభాః కేశగ్రహణమకరోదిన్దులగ్నోర్మిహస్తా || ౫౦ ||

తస్మాదితి || తస్మాత్కరుక్షేత్రాత్కనఖలస్యార్ద్రైః సమీపేఽనుకనఖలమ్ ||
 “అనుర్యత్పమయా” ఇత్యవ్యయీభావః || శైలరాజాద్ధిమవతోఽవతీర్ణా సగరతనయానాం
 స్వర్గసోపానపక్ష్మిమ్ | స్వర్గప్రాప్తిసాధనభూతామిత్యర్థః | జహ్నోర్నామ రాజ్ఞః కన్యాం
 జాహ్నవీం గచ్ఛేర్గచ్ఛ || విధ్యర్థే లిజ్ || యా జాహ్నవీ గౌర్యా వక్త్రే యా భ్రుకుటిరచనా
 సాపత్స్యరోషాదదూర్భుభిఙ్గకరణం తాం ఫేర్నైర్మిహస్యావహస్యేవ || ధావల్యాత్ఫేనానాం
 హాసత్స్వనోత్ప్రేక్షా || ఇన్దౌ శిరోమాణిక్యభూతే లగ్నా ఊర్మయ ఏవ హస్తా యస్యాః
 సేన్దులగ్నోమింహస్తా సతీ శమోభాః కేశగ్రహణమకరోత్ | యథా కాచిత్రోథా నాయికా
 సపత్నీమసహమానా స్వవల్లభ్యం ప్రకటయస్తీ స్వభరారం సహ శిరోరత్నైన కేశేష్యాకర్ణతి
 తద్వదితి భావః || ఇదం చ పురా కీల భగీరథమార్గనయా భగవతీం గగనపథాత్పతన్తీం
 గజ్ఞాం గజ్ఞాధరో జటాజూటేన జాతి కథాముపజీవ్యోక్తమ్ ||

తస్యాః పాతుం సురగజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్ధలమీభి
 త్వం చేదచ్ఛస్ఫటికవిశదం తర్కథేస్తీర్యగమభుః |
 సంసర్పత్యా సపది భవతః స్రోతసి చ్చాయయాసౌ
 స్యాదస్థానోపగతయమునాసజ్గమేవాభిరామా || ౫౧ ||

తస్యా ఇతి || సురగజ ఇవ కశ్చిద్ధిగ్గజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్ధం పశ్చార్ధమ్ |
 పశ్చిమార్ధమిత్యర్థః || పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః || తేన లమ్బత ఇతి పశ్చార్ధలమీభి
 సంసర్పార్ధభాగేన వ్యోమ్ని స్థిత్యా | పూర్వార్ధేన జలోన్ముఖ ఇత్యర్థః | అచ్ఛ

స్ఫటికవిశదం నిర్మలస్ఫటికావదాతం తస్యా గణ్గాయా అమృష్టిర్యక్తిరశ్చీనం యథా
తథా పాతుం త్వం తర్కయేవిచారయేశ్చేత్ । సపది ప్రోతసి ప్రవాహే సంసర్పన్త్యా
సజ్కృమన్త్యా భవతశ్చాయయా ప్రతిబిష్టేనాసౌ గణ్గాస్థానే ప్రయాగాదన్యత్రోపగతః
ప్రాప్తో యమునాసజ్గమో యయా సౌ తథాభూతేవాభిరామా స్యాత్ ॥

ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగన్తైర్మృగాణాం

తస్యా ఏవ ప్రభవమచలం ప్రాప్య గౌరం తుషారైః ।

వక్ష్యస్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శ్శృజ్జే నిషణ్ణః

శోభాం శుభ్రత్రినయనపోఖాతపజ్కోపమేయామ్ ॥ ౫౨ ॥

ఆసీనానామితి ॥ ఆసీనానాముపవిష్టానాం మృగాణాం కస్తూరికామృగాణామ్ ॥
అన్యథా నాభిగన్ధానుపపత్తేః ॥ నాభిగన్తైః కస్తూరీగన్తైస్తేషాం తదుద్భవత్వాత్ । అత
ఏవ మృగగనాభిసంజ్ఞా చ ॥ “మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ” ఇత్యమరః ॥ అథవా
నాభయః కస్తూర్యః ॥ “నాభిః ప్రధానే కస్తూరీమదే చ క్వచిదీరితః” ఇతి విశ్వః ॥ తాసాం
గన్తైః సురభితాః సురభీకృతాః శిలా యస్య తం తస్యా గణ్గాయా ఏవ ప్రభవత్యస్మాదితి
ప్రభవః కారణమ్ । తుషారైగౌరం సితమ్ ॥ అవదాతః సితో గౌరః ఇత్యమరః ॥
అచలం ప్రాప్య । వినీయతేఽనేనేతి వినయనమ్ ॥ కరణే ల్యుట్ ॥ అధ్వశ్రమస్య
వినయనేఽవనోదకే తస్య హిమార్ద్రైః శ్శృజ్జే నిషణ్ణః సన్ । శుభ్రో యస్త్రినయనస్య
త్ర్యమృకస్య వృషో వృషభః ॥ “సుకృతే వృషభే వృషః” ఇత్యమరః ॥ తేనోత్థాతేన
విదారితేన పజ్కేన సహో పమేయాముపమాతుమర్థా శోభాం వక్ష్యసి వోధాసి ॥ వహతేగృట్
॥ “త్రినయన-” ఇత్యత్ర “పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః” ఇతి ణత్వం న భవతి “క్షుభ్రాదిషు
చ” ఇతి నిషేధాత్ ॥ తస్యాః ప్రభవమిత్యాదినా హిమార్ద్రౌ మేవస్య వైవాహికో గృహవిహారో
ధ్వస్యతే ॥

తం చేద్వాయౌ సరతి సరలస్కన్ధసజ్ఘట్టజన్మా

బాధేతోల్కాక్షపితచమరీబాలభారో దవాగ్నిః ।

అర్హస్యేనం శమయితుమలం వారిధారాసహస్రై-

రాపన్నార్తిప్రశమనఫలాః సమ్పదో హ్యుత్తమానామ్ ॥ ౫౩ ॥

తమితి ॥ వాయౌ వనవతే సరతి వాతి సతి సరలానాం దేవదారుద్రుమాణాం స్కన్ధాః
ప్రదేశవిశేషాః ॥ “అస్త్రీ ప్రకాణ్ణః స్కన్ధః స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరోః” ఇత్యమరః ॥ తేషాం
సజ్ఘట్టనేన సజ్ఘర్గనేన జన్మ యస్య స తథోక్తః ॥ జన్మోత్తరపదత్వాద్వచధికరణోఽపి
బహువ్రీహిః సాధురిత్యక్తమ్ ॥ ఉల్కాభిః స్ఫులికైః క్షపితా నిర్గ్ధాశ్వమరీణాం బాలభారాః
కేశసమూహో యేన । దవ ఏవాగ్నిర్దవాగ్నిర్వనవహ్నిః ॥ “వనే చ వనవహ్నా చ దవో దావ

ఇతీష్యతే" ఇతి యాదవః || తం హిమాద్రిం బాధేత చేత్పిడయేద్యది | ఏనం దవాగ్నిం
 వారిధారాసహస్రైః శమయితుమర్హసి || యుక్తం చైతదిత్యాహ - ఉత్తమానామ్మహతాం
 సమ్పదః సమ్పద్ధయ ఆపన్నానామార్తనామార్తిప్రశమనమాపనివారణమేవ ఫలం
 ప్రయోజనం యాసాం తాస్తథోక్తా హి | అతో హిమాచలస్య దావానలస్త్యయా శమయితవ్య
 ఇతి భావః ||

యే సంరమ్భోత్పతనరభసాః స్వాఙ్గభఙ్గాయ తస్మిన్
 ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లఙ్ఘయేయుర్భవన్తమ్ |
 తాన్కుర్వీథాస్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాన్

కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్పలారమ్భయత్నాః || ౫౪ ||

య ఇతి || తస్మిన్మాద్రో సంరమ్భుః కోపః || “సంరమ్భుః సజ్జిమే కోపే” ఇతి
 శబ్దార్థవే || తేనోత్పతన ఉత్పవనే రభసో వేగో యేషాం తే తథోక్తాః || “రమసో
 వేగహర్షయోః” ఇత్యమరః || యే శరభా అష్టాపద మృగవిశేషాః || శరభః శలభే
 చాష్టాపదే ప్రోక్తో మృగాస్తరే” ఇతి విశ్వః || ముక్తోధ్వా శరభోత్పవనమార్గోం
 యేన తం భవన్తం సపది స్వాఙ్గభఙ్గాయ లఙ్ఘయేయుః || సమ్భావనాయాం లిఙ్
 || భవతోఽతిదూరత్వాత్స్వాఙ్గభఙ్గావిరిక్తం ఫలం నాస్తి లఙ్ఘనస్యేత్యర్థః | తాన్
 శరభాంస్తుములాః సజ్కులాః కరకా వర్షోపలాః || “వర్షో పలస్తు కరకా” ఇత్యమరః
 || తాసాం వృష్టిస్తస్యాః పాతేనావకీర్ణాన్విక్షిప్తాన్కుర్వీథాః కురుష్య || విధ్యర్థే
 లిఙ్ || క్షుద్రోఽప్యధిక్షిపన్ప్రతిపక్షః సద్యః ప్రతిక్షేప్తవ్య ఇతి భావః | తథాహి
 నిష్పలాయమ్భరత్నాః ఆరమ్భన్త ఇత్యారమ్భాః కర్మాణి తేషు యత్న ఉద్యోగః స
 నిష్పలో యేషాం తే తథోక్తాః | నిష్కర్మోపక్రమా ఇత్యర్థః | అతః కే వా పరిభవపదం
 తిరస్కారపదం నం స్యుర్న భవన్తి సర్వ ఏవ భవన్తిత్యర్థః || యదత్ర “ఘనో పలస్తు కరకే”
 ఇతి యాదవవచనాత్కరకశబ్దస్య నియతపుంలిఙ్గతాభిప్రాయేణ “కరకాణామావృష్టిః”
 ఇతి కేషాఙ్కాద్వాస్యాఖ్యానం తదన్యే నానుమన్యన్తే | “వర్షోపలస్తు కరకా ఇత్యమరవచన
 వ్యాఖ్యానే క్షరిస్వామినా | “కమణ్ణలౌ చ కరకః సుగతే చ వినాయకే” ఇతి నానార్థే పుంస్యపి
 వక్ష్యతీతి వదతోభయలిఙ్గతాప్రకాశనాత్ | యాదవస్య తు పుంలిఙ్గతావిధానే తాత్పర్యం న
 తు స్త్రీలిఙ్గతానిషేధ ఇతి న తద్విరోధోఽపి | “కరకస్తు కరఙ్కే స్యాద్దాడిమే చ కమణ్ణలౌ |
 పక్షిభేదే కరే చాపి కరకా చ ఘనోపలే” ఇతి విశ్వప్రకా శవచనే తూభయలిఙ్గతా వ్యక్తవేతి న
 కుత్రాపి విరోధవార్తా | అత ఏవ రుద్రః-వర్షోపలస్తు కరకా కరకోఽపి చ దృశ్యతే” ఇతి ||

తత్ర వ్యక్తం దృషది చరణన్యాసమర్ధేస్థమాలేః
 శశ్వత్పిదై పరిచితబలిం భక్తినమ్రః పరీయాః |

యస్మిన్దృష్టే కరణవిగమాదూర్ధ్వముద్ధూతపాపాః

సంకల్పనే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్ధధానాః ॥ ౫౫ ॥

తత్రేతి ॥ తత్ర హిమాద్రౌ ద్రుషది కస్యాంవిచ్ఛిలాయాం వ్యక్తం ప్రకటం శశ్వత్సదా
సిద్ధయోగిభిః ॥ “సిద్ధిర్నిష్పత్తియోగయోః” ఇతి విశ్వః ॥ ఉపచితబలి రచితపూజావిధిమ్
॥ “బలిః పూజోపహారయోః” ఇతి యాదవః ॥ అర్ధశ్చాసాబిన్దుశ్చేత్యర్థేష్టః ॥ “అర్ధః
ఖణ్డే సమంఽశకే” ఇతి విశ్వః ॥ స మాతౌ యస్య తస్యేశ్వరస్య చరణన్యాసం
పాదవిన్యాసమ్ । భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగస్తయా నమ్రః సన్నరీయాః ప్రదక్షిణం కురు
॥ పరిపూర్వాదిణో లిజ్ ॥ యస్మిన్నాదన్యాసే దృష్టే సత్యుద్భూతపాపా నిరస్తకల్మషాః
సస్తః శ్రద్ధధానా విశ్వసస్తః పురుషాః । శ్రద్ధా విశ్వాసః । ఆస్తిక్య బుద్ధిరీతి యావత్
। “శ్రదస్తరోరుపసర్గవద్వృత్తిరక్షవ్యా” ఇతి శ్రతూర్వాద్దధాతేః శానచ్ ॥ కరణస్య
క్షేత్రస్థ విగమాదూర్ధ్వం దేహత్యాగానస్తరమ్ ॥ “కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేషు
చ ఇత్యమరః ॥ స్థిరం శాశ్వతం గణానాం ప్రమథానాం పదం స్థానమ్ ॥ “గణాః
ప్రమథసంఖ్యేషుః” ఇతి వైజయస్తీ । తస్య ప్రాప్తయే సంకల్పనే సమర్థ భవన్తి ॥ క్లుప్తేః
పర్యాప్తివచనస్యాలమర్థత్వాత్తద్యోగే “నమఃస్వస్తి” ఇత్యాదినా చతుర్థీ ॥ “అలమితి
పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్” ఇతి భాష్యకారః ॥ వ్యక్తం వ్యజ్ఞాయామాన శివః శ్రీచరణద్వయమ్
॥ హిమాద్రౌ శామ్భవాదీనాం సిద్ధయే సర్వకర్మణామ్ ॥ దృష్ట్యా శ్రీచరణన్యాసం సాధకః
స్థితయే తనుమ్ ॥ ఇచ్ఛాధీనశరీరో హి విచరేచ్ఛ జగత్త్రయమ్ ॥ “ఇతి శమ్భురహస్యే ॥

శబ్దాయస్తే మధురమనిలైః కీచకాః పూర్వమాణాః

సంసక్తాభిస్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః ।

నిర్ఘోదస్తే మురజ ఇవ చేత్కన్దరేషు ధ్వనిః స్యాత్

సజ్జీతార్థో నను పశుపతేస్తత్ర భావీ సమగ్రః ॥ ౫౬ ॥

శబ్దాయస్త ఇతి ॥ హే మేఘ, అనిలైః పూర్వమాణాః కీచకా వేణువిశేషాః ॥ “వేణవః కీచకాస్తే
స్యూర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతాః” ఇత్యమరః । “కీచకో దైత్యభేదే స్యాచ్ఛుష్కవంశే ద్రుమాన్తరే”
ఇతి విశ్వః ॥ మధురం శ్రుతిసుఖం యథా తథా శబ్దాయస్తే శం కుర్వన్తి । స్వనన్తీత్యర్థః
॥ శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్డమేధేభ్యః కరణే” ఇత్యాదినా క్యజ్ ॥ అనేన వంశవాద్య
సమ్మత్తిరుక్తా । సంసక్తాభిః సంయుక్తాభిర్వంశవాద్యానుషక్తాభిర్వా ॥ “సంరక్తాభిః”
ఇతి పాఠే సంరక్తకణ్డిభిరీత్యర్థః ॥ కిన్నరీభిః కిన్నరస్త్రీభిః । త్రయాణాం పురాణాం
సమాహారస్త్రీపురమ్ ॥ తద్ధితార్థోత్తరపద-” ఇతి సమాసః । పాత్రాదిత్వాన్నపుంసకత్వమ్
॥ తస్య విజయో గీయతే । కన్దరేషు దరీషు ॥ “దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీ” ఇత్యమరః ॥ తే
తవ నిర్ఘోదో మురజే వాద్యభేదే ధ్వనిరివ । మురజధ్వనిరివేత్యర్థః । స్యాచ్ఛేత్తార్థి తత్ర

చరణసమీపే పశుపతేర్నిత్యసన్నిహితస్య శివస్య సజ్జీతమ్ || “తౌర్యత్రికం తు సజ్జీతం
న్యాయారమ్భే ప్రసిద్ధకే | తూర్యాణాం త్రితయే చ” ఇతి శబ్దార్థవే || తదేవార్థః సజ్జీతార్థః
సజ్జీతవస్తు || “అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు” ఇత్యమరః || సమగ్రః సమ్పూర్ణో
భావీ నను భవిష్యతి ఖలు || భవిష్యతి గమ్యాదయః” ఇతి భవిష్యద్ధ్రోణీనిః ||

ప్రాలేయాదేరుపతమతిక్రమ్య తాంస్తాన్నిశేషాన్

హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్త్య యత్యోఞ్చార్థమ్ |

తేనోదీచీం దిశమనుసరే స్తిర్యగాయామశోభీ

శ్యామః పాదో బలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః || ౫౭ ||

ప్రాలేయేతి || ప్రాలేయాద్దేర్నిమాదేరుపతరం తటసమీపే || “అవ్యయం విభక్తి
- “ఇత్యాదినా సమీపార్థేఽవ్యయాభావః || తామ్ | స్తాన్ || విప్రాయాం
ద్విరుక్తిః || విశేషాన్ప్రప్తవ్యర్థాన్ || “విశేషోఽవయవే ద్రవ్యే ద్రష్టవ్యోత్తమవస్తుని”
ఇతి శబ్దార్థవే || అతిక్రమ్యానుసరేర్గచ్ఛేరిత్యనాగతేన సమ్బంధః || హంసానాం
ద్వారం హంసద్వారమ్ || మానసప్రస్థాయినో హంసాః క్రొఞ్చార్థనేణ సఞ్చార్థనే
ఇత్యాగమః || భృగుపతేర్జామదగ్న్యస్య యశోవర్త్య | యశఃప్రవృత్తికారణమిత్యర్థః
| యత్యోఞ్చస్యాద్రే రన్యమస్తి తేన క్రొఞ్చబితేన బలేదైత్యస్య నియమనే
బంధనేఽభ్యుద్యవస్య ప్రవృత్తస్య విష్ణోర్వ్యాపకస్య త్రివిక్రమస్య శ్యామః కృష్ణవర్ణః పాద ఇవ
తిర్యగాయామేన క్షిప్రవేశనార్థం తిరశ్చిన్నద్భిర్నేణ శోభత ఇతి తథావిధః సన్నుదీచీముత్తరాం
దిశమనుసరేరనుగచ్ఛ || పురా కిల భగవతో దేవాద్ధూర్జతీర్ధనురుపనిషదమధీయానేన
భృగునన్దనేన స్కన్దస్య స్పర్ధయా క్రొఞ్చశిఖరిణమతినిశితవిశిఖముఖేన హేలయా
మృత్పిండబేదం భిత్వా తత ఏవ క్రొఞ్చక్రోడాదేవ సద్యః సముజ్జ్వమిభృతే కస్మిన్నపి
యశఃక్షీరనిధౌ నిఖిలమపి జగజ్జాలమాప్లావితమితి కథా శ్రూయతే ||

గత్వా చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితప్రస్థసన్ధేః

కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్పణస్యాతిథిః స్యాః |

శ్లోఞ్చోచ్చాయైః కుముదవిశదేర్యో వితత్య స్థితః ఖం

రాశిభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకస్యాట్టహాసః || ౫౮ ||

గత్వేతి || క్రొఞ్చబలనిర్గమనానన్తరమూర్ధ్వం చ గత్వా దశముఖస్య రావణస్య
భుజైర్బాహుభిరుచ్ఛ్వాసితా విశ్లేషితాః ప్రస్థానాం సానూనాం సజ్జయో యస్య తస్య
|| ఏతేన నయనకౌ తుకసద్భావ ఉక్తః || త్రిర్దశపరిమాణమేమామస్తితి త్రిదశాః ||
“సజ్జయోవ్యయా-” ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః | “బహువ్రీహౌ సజ్జయే డచ్-” ఇత్యాదినా
సమాసాన్తో డజితి క్షీరస్యామి || త్రిదశానాం దేవానాం వనితాస్తాసాం దర్పణస్య ||

కైలాసస్య స్ఫటికత్వాద్రజతత్వాద్వా బిమ్బగ్రాహిత్యేనేదముక్తమ్ ॥ కైలాసస్యాతిథిః స్వాః
 | యః కైలాసః కుముదవిశదైర్నిర్మలైః శృంగ్గాణాముచ్చాయైరొన్నత్యైః ఖమాకాశం
 వితత్స వ్యాప్య ప్రతిదినం దినే దినే రాశిభూతస్త్వమ్మకస్య త్రిలోచనస్యాట్టోన్వతిహాస ఇవ
 స్థితః ॥ “అట్టావతిశయక్షేమా” ఇతి యాదవః ॥ ధావల్యాధానత్వేనోత్పృజ్ఞా | హాసాదీనాం
 ధావల్యం కవిసమయసిద్ధమ్ ॥

ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే స్నిగ్ధానాజ్ఞానాభే
 సద్యః కృత్తద్విరదదశనచ్ఛేదగౌరస్య తస్య |
 శోభామద్రేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ-
 మంసన్యస్తే సతి హలభృతో మేచకే వాససీవ ॥ ౫౯ ॥

ఉత్పశ్యామితి ॥ స్నిగ్ధం మసృణం భిన్నం మర్ధితం చ యదజ్ఞానం కజ్జలం తస్యామేవాభా
 యస్య తస్మిన్స్తవయి తటగతే సానుం గతే సతి సద్యః కృత్తస్య చిన్నస్య ద్విరదదశనస్య
 గజదస్తస్య చేదవద్ధాభరస్య ధవలస్య తస్యాద్రేః కైలాసస్య మేచకే శ్యామలే ॥ “కృష్ణ
 నీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేవకాః” ఇత్యమరః ॥ వాససీ వస్త్రైసన్యస్తే సతి హలభృతో
 బలభద్రస్యేవ స్తిమితాభ్యాం నయనాభ్యాం ప్రేక్షణీయాం శోభాం భవిత్రీం భావినీముత్పశ్యామి
 | శోభా భవిష్యతీతి తర్కయామీత్యర్థః ॥ శ్రోతీ పూర్ణోపమాలఙ్కారః ॥

హిత్యా తస్మిన్పుజగవలయం శమ్భునా దత్తహస్తా
 క్రీడాశైలే యది చ వివరేత్పాదచారేణ గౌరీ
 భగ్గీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితాస్తరణతాఘః
 సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయాయీ ॥ ౬౦ ॥

హిత్యేతి ॥ తస్మిన్క్రీడాశైలే కైలాసే ॥ “కైలాసః కనకాద్రిశ్చ మన్దరో గన్ధమాదనః | క్రీడార్థం
 నిర్మితాః శమ్భోదేవైః క్రీడార్థయోఽభవన్ ॥ “ఇతి శమ్భురహస్యే | శమ్భునా శివేన
 భుజగ ఏవ వలయః కజ్జలం హిత్యా గౌర్యా భీరుత్వాత్య క్వా దత్తహస్తా సతీ గౌరీ
 పాదచారేణ వివరేద్యది తర్హ్య పురోగతస్తథా స్తమ్భితో ఘనీభావం ప్రాపితోఽన్తర్జలస్యాః
 ప్రవాహో యస్య స తథాభూతః | భగ్గీనాం పర్వణాం భక్త్యా రచనయా విరచితవపుః
 కల్పితశరీరః సన్ | మణీనాం తటం మణితటం తస్యారోహణాయ సోపానత్వం కురు
 | సోపానభావం భజేత్యర్థః ॥

తత్రావశ్యం వలయకులిశోదట్టనోద్గీర్ణతోయం
 నేష్యన్తి త్వాం సురయువతయో యస్త్రధారాగృహత్వమ్ |
 తాభ్యో మోక్షస్తవ యది సఖే ఘర్మలబ్ధస్య న స్యా-
 క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయ యేస్తాః ॥ ౬౧ ॥

తత్రేతి | తత్ర కైలాసేఽవశ్యం సర్వథా సురయువతయో వలయకులిశాని కఙ్కణకోటయః
 || శతకోటివాచినా కులిశశబ్దేన కోటిమాత్రం లక్ష్యతే || తైరుద్ధట్టనాని ప్రహారాస్తైరుద్దీర్ఘముత్సృష్టం
 తోయం యేన తం త్వాం యస్త్రేషు ధారా యస్త్రధారాస్తాసాం గృహత్వం
 కృత్రిమధారాగృహత్వం నేష్యన్తి ప్రాపయిష్యన్తి || హే సఖే మిత్ర ఘర్మే నిదోషే లబ్ధస్య ||
 ఘర్మలబ్ధత్వం చాస్య దేవభూమిషు సర్వదా సర్వర్తుసమాహారాత్ప్రాథమిక మేఘత్వాద్వా
 | యథోక్తం “ఆషాఢస్య ప్రథమ-” ఇతి || తవ తాభ్యః సురయువతిభ్యో మోక్షో న స్యాద్యది
 తదా క్రీడాలోలాః క్రీడాసక్తాః | ప్రమత్తా ఇత్యర్థః | తాః సురయువతీః శ్రవణపరుషైః
 కర్ణకటుభిర్గర్జితైః కరణైర్భాయయేస్త్రాసయేః | అత్ర హేతుభయాభావాదాత్మనేపదం
 ఘగాగమశ్చ న ||

హేమామ్భోజప్రసవి సలిలం మానసస్యాదదానః
 కుర్వన్కామం క్షణముఖపటప్రీతిమైరావతస్య |
 ధున్వన్కల్పద్రుమకిసలయాన్యంశుకానీవ వాత-
 రానాచేష్టైర్లద లలితైర్నిర్విశేస్తం నగేన్ద్రమ్ || ౬౨ ||

హేమేతి || హే జలద, హేమామ్భోజానాం ప్రసవి జనకమ్ || “జిదృక్షి-”
 ఇత్యాదీనేనిప్రత్యయః || మానసస్య సరసః సలిలమాదదానః | పిబన్నిత్యర్థః |
 తథైరావతస్యేన్ద్రగజస్య | కామచారిత్వాద్వా శివసేవార్థమిన్ద్రాగమనాద్వా సమాగతస్యేతి
 భావః | క్షణే జలాదానకాలే ముఖే పటేన యా ప్రీతిస్తాం కుర్వన్ | తథా
 కల్పద్రుమాణాం కిసలయాని పల్లవభూతాన్యంశుకాని సూక్ష్మవస్త్రాణీవ || “అంశుకం
 వస్త్రభాత్రే స్యాత్పురిధానోత్తరీయయోః | సూక్ష్మవస్త్రే నాఽతిదీప్తౌ ఇతి శబ్దార్థవే ||
 వాతైర్మేవవాతైర్ధున్వన్ | నానా బహువిధాశ్చేష్టాస్తోయపానాదయో యేషు తైర్లలితైః
 క్రీడితైః || “నా భావభేదే స్త్రీన్పుత్యే లలితం త్రిషు సున్దరే | అస్త్రియాం ప్రమదాగారే క్రీడితే
 జాతపల్లవే” ఇతి శబ్దార్థవే || తం నగేన్ద్రం కైలాసం కామం యథేష్టం నిర్విశేః సముపభుంక్ష్య
 || “నిర్దేశో భృతిభోగయోః” ఇత్యమరః | యథేచ్ఛవిహారో మిత్రగృహేషు మైత్ర్యాః
 ఫలమ్ | సహజమిత్రం చ తే కైలాసః | మేఘపర్వతయోరబ్జసూర్యయోరభిచన్ద్రయోః
 శిఖిజిమూతయోః సమీరాగ్గోర్మిత్రతా స్వయమితి భావః ||

తస్యోత్సృజ్యే ప్రణయిన ఇవ స్తస్రగఙ్గాదుకూలాం
 న త్వం దృష్ట్వా న పునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిన్ |
 యా వః కాలే వహతి సలిలోద్ధారముచ్చైర్విమానా
 ముక్తాజాలగ్రథితమలకం కామినీవాభ్రవృన్దమ్ || ౬౩ ||

తస్యేతి || ప్రణయినః ప్రియతమస్యేవ తస్య కైలాస స్యో త్సృజ్య ఊర్ధ్వభాగే కటౌ చ ||

“ఉత్సజ్ఞో ముక్తసంయోగే సకన్ధన్యూర్ధ్వతలేఽపి చ” ఇతి మాలతీమాలాయామ్ ॥ గజ్ఞా
 దుకూలమ్ శుభ్రవస్త్రమివేత్సుపమితసమాసః ॥ “దుకూలం సూక్ష్మ వస్త్రస్యాదుత్తరీయే
 సితాంశుకే” ఇతి శబ్దారణ్యే ॥ అన్యత్ర తు గజైవ దుకూలమ్ ॥ తత్సృస్తం యస్యాస్తాం
 తథోక్తామలకాం కు బేరనగరీం దృష్ట్వా । కామినీమివేతి శేషః । హే కామచారిన్,
 త్వం పునస్త్వం తు న జ్ఞాస్యస ఇతి న । కిం తు జ్ఞాస్యస ఏవేత్సర్థః ॥ కామచారిణస్తే
 పూర్వమపి బహుకృత్వో దర్శన సమ్భావాదజ్ఞానమసమ్భావితమేవేతి నిశ్చయార్థం
 నజ్ఞాయప్రయోగః । తదుక్తమ్¹స్మృతినిశ్చయసిద్ధ్యర్థేషు నద్వయప్రయోగః” ఇతి ॥
 ఉచ్చై రున్నతాని విమానాని సప్తభూమికభవనాని యస్యాం సా ॥ “విమానోఽస్త్రీ
 దేవయానే సప్తభూమౌ చ సద్మని” ఇతి యాదవః ॥ మేఘసంవాహనస్థానసూచనార్థమిదం
 విశేషణమ్ ॥ అన్యత్ర విమానా నిష్కోపా యా అలకా । వో యుష్మాకం కాలే
 । మేఘకాల ఇత్యర్థః ॥ కాలస్య సర్వమేఘసాధారణ్యాద్వ ఇతి బహువచనమ్ ॥
 సలిలముద్గిరతీతి సలిలోద్ధారమ్ । ప్రవత్సలిలధారామిత్యర్థః ॥ అభ్రవృద్ధం మేఘకదమ్బకం
 కామినీ స్త్రీ ముక్తజాలైర్మాక్తికనైర్గృధీతం ప్రతుష్పమ్ ॥ “పుంశ్చల్యా మౌక్తికే
 ముక్తా” ఇతి యాదవః ॥ అలకమివ చూర్ణకున్తలానీవ ॥ జాతావే కవచనమ్ ॥
 “అలకాశ్చూర్ణకున్తలాః” ఇత్యమరః ॥ వహతి బిభర్తి ॥ అత్ర కైలాసస్యానుకూలనాయకత్వ
 మలకాయాశ్చ స్వాధీనపతికాఖ్యనాయికాత్వం ధ్వన్యతే । “ఏకాయతోఽనుకూలః
 స్యాత్” ఇతి । “ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా ఇతి చ లక్షయన్తి ।
 ఉదాహరన్తి చ - లాలయన్నలకప్రాంతానచయన్పత్రమజ్జరీన్ । ఏకాం వినోదయన్కాన్తాం
 ఛాయావదనువర్తతే ॥ “ఇతి ॥ ఇతి శ్రీమహాపాధ్యాయ మల్లినాథసూరివిరచితయా
 సజ్జీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో మహాకవిశ్రీకాలిదాసవిరచితే మేఘదూతే కావ్యే
 పూర్వమేఘః సమాప్తః ।

మేఘదూతం ఉత్తరమేఘః

విద్యుత్వన్తం లలితవనితాః సేన్ద్రవాపం సచిత్రాః
 సగ్గితాయ ప్రహతమురజాః స్నిగ్ధగమ్భీర ఘోషమ్ ।
 అన్తస్తోయం మణిమయభువస్తుజమభ్రంలిహాగ్రాః-

ప్రాసాదాస్తాం తులయితుమలం యత్ర త్రైస్వైర్విశేషైః ॥ ౧ ॥

విద్యుత్వన్తమితి ॥ యత్రాలకాయాం లలితా రమ్యా వనితాః స్త్రీయో యేషు తే ।
 సహ చిత్రైర్వర్తన్త ఇతి సచిత్రాః ॥ “ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమ్” ఇత్యమరః ॥ “తేన
 సహేతి తుల్యయోగే” ఇతి బహువ్రీహిః । “వోపసర్జనస్య” ఇతి సహశబ్దస్య సమాసః ॥

సగ్గీతాయ తౌర్యత్రికాయ ప్రహతమురజాస్తాడితమ్పదగ్గాః ॥ “మురజా తు మృదగ్గే
 స్యాజ్కామ్మురజయోరపి” ఇతి శబ్దారవే ॥ మణిమయా మణివికారా భువో యేషు
 | అభం లిహస్తీత్యభంలిహాన్యభం కషాణి ॥ “వహాభే లిహాః” ఇతి ఖశ్చ్యత్యయః
 | “అరుర్విష” ఇత్యాదినా ముమాగమః ॥ అగ్రాణి శిఖరాణి యేషాం తే తథోక్తాః
 | అతితుక్టా ఇత్యర్థః | ప్రాసాదా దేవగృహాణి ॥ “ప్రాసాదో దేవభూభుజామ్”
 ఇత్యమరః ॥ విద్యుతోఽస్య సస్తీతి విద్యుత్పన్నమ్ | సేన్ద్రచాపమిన్ద్రచాపవన్తమ్ |
 స్నిగ్ధః శ్రావ్యో గమ్భిరో ఘోషో గర్జితం యస్య తమ్ | అన్తరన్తర్గతం తోయం
 యస్య తమ్ | తుజ్జమున్నతం త్వాం త్రైన్ద్రైశ్చేషైర్గ్రలితవనితత్వాదిధర్మైస్తులయితుం
 సమీకర్తుమలం పర్యాప్తాః ॥ “అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమ్” ఇత్యమరః ॥
 ఆత్రోపమానోపమేయభూతమేఘప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుద్వయితాదీనాం యథాసజ్జ్యమన్యోన్యసాద్య
 సామ్యసిద్ధిరితి | బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేనేయం పర్ణోపమా | వస్త్రతో భిన్నయోః
 పరస్పరసాదృశ్యాదభిన్నయోరుపమానోపమేయధర్మయోః పృథగుపాదానాద్విమ్బప్రతిబిమ్బభా
 ॥

సమృత్తి సర్వదా సర్వర్తుసమృత్తిమాహ-

హస్తే లీలాకమలమలకే బాలకున్దానువిద్ధం
 నీతా లోధప్రసవరజసా పాణ్ణుతామాననే శ్రీః |
 చూడాపాశే నవకురబకం చారు కర్ణే శిరీషం
 సీమన్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర సీపం వధూనామ్ ॥ ౨ ॥

హస్త ఇతి ॥ యత్రాలకాయాం వధూనాం స్త్రీణాం హస్తే లీలార్థం కమలం లీలాకమలమ్ ॥
 శరల్లిజమేతత్ | తదుక్తమ్-‘శరత్పజ్జుజలక్షణా’ ఇతి ॥ అలకే కున్తలే ॥ జాతావేకవచనమ్
 ॥ అలకేషివ్యత్యర్థః | బాలకున్దైః ప్రత్యగ్రమాఘ్యకుసుమైరనువిద్ధమ్ | అనువేధ
 గ్రన్థనమ్ ॥ నపుంసకే భావే క్తః ॥ యద్యపి కున్దానాం శైశిరత్వమస్తి “మాఘ్యం
 కున్దమ్” ఇత్యభిధానాత్తథాపి హేమన్తే ప్రాదుర్భావః శిశిరే ప్రాథత్యమితి వ్యవస్థాభేదేన
 హేమన్తకార్యత్యమిత్యాశయేన బాలేతి విశేషణమ్ ॥ “అలకమ్” ఇతి ప్రథమాన్తపాఠే
 సప్తమీ ప్రక్రమ భజ్గః స్యాత్ | నాథస్తు నియతపుంలిగ్గతాహానిశ్చేఇతి దోషాన్తరమాహ
 | తదసత్ | “స్వభావవక్ర్యాణ్యలకాని తాసాం” | “నిర్ధూతాన్యలకాని పాతితమురః
 కృతోన్మైధరః ఖణ్ణితః” ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు నపుంసకలిగ్గతాదర్శనాత్ ॥ ఆననే
 ముఖే లోఘప్రసవనాం లోఘపుష్పాణాం శైశిరాణాం రజసాం పరాగేణ ॥ “ప్రసవస్తు
 ఫలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భమోచనే” ఇతి విశ్వః ॥ పాణ్ణుతాం నీతా శ్రీః శోభా
 | చూడాపాశే కేశపాశే నవకుర బకం వాసన్తః పుష్పవిశేషః | కర్ణే చారు పేశల

శిరీషం గైష్యః పుష్యవిశేషః । సీమన్తే మస్తక కేశవీ ధ్యామ్ ॥ “సీమన్తమస్త్రీయాం
మస్తకేశవీధ్యా ముదాహృతమ్” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ తవోపగమః । మేవగమ ఇత్యర్థః ।
తత్ర జాతం త్వదుపగమజమ్ । వార్షికమిత్యర్థః । నీపం కదమ్బకుసుమమ్ । సర్వత్రాస్తీతి
శేషః అస్తీర్భవతిపరః ప్రథమపురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతిన్యాయాత్ । ఇత్థం
కమలకున్దాది తత్తత్కార్యసమాహారాభిధానాదర్థాత్సర్వర్తు సమాహారసిద్ధిః । కారణం
వినా కార్యస్యాసిద్ధేరితి భావః ॥

యతోన్మత్తభమరముఖరాః పాదపా నిత్యపుష్పా
హంసశ్రేణీరచితరశనా నిత్యపద్మా నలిన్యః ।
కేకోత్కణ్ఠా భవనశిఖినో నిత్యభాస్వత్కలాపా
నిత్యజ్యోత్స్నాః ప్రతిహతతమోవృత్తి రమ్యాః ప్రదోషాః ॥

యత్రేతి ॥ యత్రాలకాయాం పాదపా వృక్షాః । నిత్యాని పుష్పాణి యేషాం తే తథా
। న త్వృతునియమాదితి భావః । అత ఏవోన్మత్తైర్భ్రమరైర్ముఖరాః శబ్దాయమానాః ।
నలిన్యః పద్మిన్యో నిత్యాని పద్మాని యాసాం తాస్తథా న తు హేమన్తవర్జితమిత్యర్థః ।
అత ఏవ హంసశ్రేణీభి రచితరశనాః । నిత్యం హంసపరివేష్టితా ఇత్యర్థః । భవనశిఖినః
క్రీడామయూరా నిత్యం భాస్వన్తః కలాపా బర్హాణి యేషాం తే తథోక్తాః । న తు వర్షాస్వేవ ।
అత ఏవ కేకాభిరుత్కణ్ఠా ఉద్గీవాః । ప్రదోషా రాత్రయో నిత్యా జ్యోత్స్నా యేషాం తే । న
తు శుక్లపక్ష ఏవ । అత ఏవ ప్రతిహతా తమసాం వృత్తిర్వాప్యప్తిర్యేషాం తే చ తే రమ్యాశ్చేతి
తథోక్తాః ॥

ఆనన్దోత్థం నయనసలిలం యత్ర నావ్యైర్నిమిత్తై
ర్నాన్యస్తాపః కుసుమశరజాదిష్టసంయోగ సాధ్యాత్ ।
నాప్యన్యస్మాత్ప్రణయకలహాద్దిప్రయోగోపపత్తి
విత్తేశానాం న చ ఖలు వయో యావనాదన్యదస్తి ॥

ఆనన్దేతి ॥ యత్రాలకాయాం విత్తేశానాం యజ్ఞాణామ్ ॥ “విత్తాధిపః కుబేరః స్యాత్ప్రభౌ
ధనికయక్షయోః” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ ఆనన్దోత్థమానన్దజన్యమేవ నయనసలిలమ్ ।
అవ్యైర్నిమిత్తైః శోకాదిభిర్న । ఇష్టసంయోగేన ప్రీయజనసమాగమేన సాధ్యాన్నిర్వర్తనీయాత్
। న త్వప్రతీకార్యాదిత్యర్థః । కుసుమశరజాన్మదనశరజాదన్యస్తాపో నాస్తి ।
ప్రణయకలహాదన్యస్మాత్కారణాద్విప్రయోగోపపత్తిర్విరహమాప్తిరపి నాస్తి । కిం చ
యావనాదన్యద్యయో వార్ధకం నాస్తి ॥ శ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమ్ ॥

యస్యాం యజ్ఞాః సితమణిమయాన్యేత్య హర్మ్యస్థలాని
జ్యోతిశ్చాయాకుసుమరచితాన్యత్తమస్త్రీ సహాయాః ।

ఆసేవనే మధు రతిఫలం కల్పవృక్షప్రసూతం

త్వద్గమ్భీర ధ్వని శనకైః పుష్కరేష్యాహతేషు || 3 ||

యస్యామితి || యస్యామలకాయాం యజ్ఞా దేవయోనివిశేషా ఉత్తమస్త్రీసహాయా లలితాన్గనాసహచరాః సన్తః సితమణిమయాని స్ఫటికమణిమయాని చన్ద్రకాన్తమయాని వా | అత ఏవ జ్యోతిషాం తారకాణాం ఛాయాః ప్రతిబిమ్బాన్యేవ కుసుమాని తై రచితాని పరిష్కృతాని || “జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్యాలాదృక్కుత్రార్థాధ్వరాత్మసు” ఇతి వైజయన్తి || ఏతేన పానభూమేరమ్లనశోభత్వముక్తమ్ | హర్మ్యస్థలాన్యేత్య ప్రాప్య | త్వద్గమ్భీరధ్వనిరివ ధ్వనిర్యేషాం తేషు పుష్కరేషు వాద్యభాణ్ణముఖేషు || “పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్ణముఖే జలే” ఇత్యమరః || శనకైర్మన్దహాహతేషు సత్సు || ఏతచ్చ నృత్యగీతయోరప్యపలక్షణమ్ || కల్పవృక్షప్రసూతం కల్పవృక్షస్య కాజ్జితార్థప్రదత్వాన్మధ్వని తత్ర ప్రస్ఫుతమ్ | రతిః ఫలం యస్య తద్రతిఫలాఖ్యం మధు మద్యమాసేవనే | ఆదృత్య పిబన్తిత్యర్థః || “తాలక్షీరసితామృతామలగుడోన్మత్తాన్ధికాలాహ్లాన్వ్యదర్శిన్వన్ | ఇత్థం చేన్మధుపుష్పభక్తముపచితం పుష్పద్రుమూలావృతం క్వాభేన స్మరదీపనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదు శీతం మధు || “ఇతి మదిరార్ణవే ||

మన్దాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి-

ర్మన్దారాణామనుతటరుహం ఛాయయా వారితోష్ఠాః |

అన్వేష్టవ్యైః కనకసికతాముష్టినిక్షేపగూఢైః

సక్ష్మీడన్తే మణిభిరమరప్రార్థితా యత్ర కన్యాః || 4 ||

మన్దాకిన్యా ఇతి || యత్రాలకాయామమరైః ప్రార్థితాః | సున్దర్య ఇత్యర్థః | కన్యా యక్షకుమార్యః || “కన్యా కుమారికానార్యోః” ఇతి విశ్వః || మన్దాకిన్యా గగ్గాయాః సలిలేన శిశిరైః శీతలైర్మరుద్భిః సేవ్యమానాః సత్యః | తథానుతటం తటేషు రోహన్తిత్యనుతటరుహాః || క్విప్ || తేషాం మన్దారాణాం ఛాయయానతపేన వారితోష్ఠాః శమితాతపాః సత్యః కనకస్య సికతాసు ముష్టిభిర్నిక్షేపేణ గూఢైః సంవృత్తైరత ఏవాన్వేష్టవ్యైర్మృగ్యైర్మ ణిభీ రత్తైః సక్ష్మీడన్తే | గుప్తమణిసంజ్ఞయా దైశికక్రీడయా సమ్యక్క్రీడన్తిత్యర్థః || క్రీడోన్నసమ్పరిభ్యశ్చ” ఇత్యాత్మనేపదమ్ || ! “రత్నాదిభిర్వాలుకాదౌ గుప్తైర్బ్రష్టవ్యకర్మభిః | కుమారీభిః కృతా క్రీడా నామ్నా గుప్తమణిః స్మృతా || రాసకీడా గూఢమణిర్గుడా గూఢమణిర్గుప్త కేలిన్తు లాయనమ్ | పిచ్చకన్దుకదణ్ణాద్యైః స్మృతా దైశికకేలయః” ఇతి శబ్దార్ణవే ||

సీపిబన్తోచ్చసితశిథిలం యత్ర బిమ్బాభరాణాం

క్షేమం రాగాదనిభూతకరేష్యాక్షిపత్సు ప్రియేషు |

అర్చిస్తుజ్ఞానభిముఖమపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్

ప్రీతమాథానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః ॥ ౫॥

నీవీతి ॥ యత్రాలకాయామనిభృతకరేషు చపలహస్తేషు ప్రియేషు । నీవీ వసనగ్రన్థిః
 ॥ “నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాసని” ఇతి విశ్వః ॥ సైవ బద్ధో నీవీబద్ధః
 ॥ చూతవృక్షవదపౌనరుక్త్యమ్ ॥ తస్యోచ్ఛ్వాసితేన త్రుటితేన శిథిలం క్షౌమం
 దుకూలం రాగాదా క్షిపత్స్వాహారత్సు సత్సుం ప్రీతమాథానాం లజ్జావిధురాణామ్
 । బిమ్బం బిమ్బికాఫలమ్ ॥ “బిమ్బం ఫలే బిమ్బికాయాః ప్రతిబిమ్బే చ
 మణ్డలే” ఇతి విశ్వః ॥ బిమ్బమివాధరో యాసాం తాసాం బిమ్బాధరాణాం
 స్త్రీవిశేషాణామ్ ॥ “విశేషాః కామినీకాంతాభీరువిమ్బాధరాణాః శబ్దార్థవే ॥ చూర్ణస్య
 కుఙ్కుమాదేర్ముష్టిః । అర్చిర్భిర్మయాఖైస్తుక్లన్ ॥ “అచిర్మయాఖశిఖయోః”
 ఇతి విశ్వః ॥ రత్నాన్యేవ ప్రదీపానభిముఖం యథా తథా ప్రాప్యోపి విఫలప్రేరణా
 దీపనిర్వాపిణాక్షమత్వాన్నిష్ఫలక్షేపా భవతి । అత్రాఙ్గానాం రత్నపదీపనిర్వాపణప్రవృత్త్యా
 మార్గ్యం వ్యజ్యతే ॥

ఇతి

నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విమానాగ్రభూమి-

రాలేఖ్యానాం నవజలకణైర్దోషముత్పాద్య సద్యః ।

శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ జలముచస్తాద్వృశో జాలమార్తై

ర్ధూమోద్ధారానుకృతినపుణా జర్జరా నిష్పతన్తి ॥ ౬॥

నేత్రేతి ॥ హే మేఘ, నేత్రా ప్రేరకేణ సతతగతినా సదాగతినా వాయునా ॥ “మాతరిశ్వా
 సదాగతిః” ఇత్యమరః ॥ యస్యా అలకాయా విమానానాం సప్తభూమికభవనానామగ్రభూమిరుపరిభ
 నీతాః ప్రాపితాః । త్వామేవ దృశ్యన్త ఇతి త్వాద్వృశః । త్వత్సదృశా ఇత్యర్థః ॥
 “త్వదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ” ఇతి కఞ్చాత్వయః ॥ జలముచో మేఘాః ।
 ఆలేఖ్యానాం సచిత్రాణామ్ ॥ “చిత్రం లిఖితరూపాఢ్యం స్యాదాలేఖ్యం తు యత్సతః”
 ఇతి శబ్దార్థవే ॥ నవజలకణైర్దోషం స్ఫోటనముత్పాద్య సద్యః శఙ్కాస్పృష్టా
 ఇవ సాపరాధత్వాద్భయావిష్టా ఇవ శఙ్కా వితర్కభయయోః ఇతి శబ్దార్థవే ॥
 ధూమోద్ధారస్య ధూమ నిర్గమస్యానుకృతానుకరణే నిపుణాః కుశలా జర్జరా విశీర్ణాః
 సన్తో జాలనమార్తైర్గంక్షరన్తైర్నిష్పతన్తి నిష్క్రామన్తి ॥ యథా కేనచిదన్తఃపురసఞ్చారవతా
 దూతేన గూఢవృత్త్యా రహస్యభూమిం ప్రాపితాస్తత్ర స్త్రీణాం వ్యభిచారదోషముత్పాద్య
 సద్యః సాశఙ్కాః క్లుప్తవేశాన్తరా జారాః క్షుద్రమార్తైర్నిష్క్రామన్తి తద్వదితి ధ్వనిః ।
 ప్రకృతార్థే శఙ్కాస్పృష్టా ఇవేత్యుత్పేక్షా ॥

యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజాలింజనోచ్ఛవాసితానా-

మక్లగ్లానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః ।

త్వరసంరోధాపగమవిశదైశ్చన్ద్రపాదైర్నిశీధే

వ్యాలుమ్నన్తి స్ఫుటజలలవస్యన్దినశ్చన్ద్రకాన్తాః ॥ ౭ ॥

యత్రేతి ॥ యత్రాలకాయాం నిశీధేఽర్ధరాత్రే ॥ “అర్ధరాత్రనిశీధౌ ద్వా” ఇత్యమరః ॥

తత్సంరోధస్య మేఘావరణస్వాపగమేన విశదైర్నిర్మలైశ్చన్ద్రపాదైశ్చన్ద్రరశ్మిభిః ॥

“పాదా రశ్మ్యిణ్ణీతుర్యాశాం” ఇత్యమరః ॥ స్ఫుటజలలవస్యన్దిన ఉల్బణామ్బుకణ

స్రావిణస్తన్తుజాలావలమ్బా వితానలమ్బిసూత్రపుష్టాధారాః । తద్గుణగుమ్మితా ఇత్యర్థః

। చన్ద్రకాన్తాశ్చన్ద్రకాన్తమణయః । ప్రియతమానాం భుజైరాలింజనేఘాచ్ఛవాసితానాం

ప్రశిథిలీకృతానామ్ । శ్రాన్త్యా జలసేకాయ వా శిథిలతాలింజనానామితి యావత్ ।

స్త్రీణాం సురతజనితామక్లగ్లానిం శరీరభేదమ్ । అవయవానాం గ్లానతామితి యావత్

। వ్యాలుమ్నన్యనుదన్తి ॥

అక్షయ్యాన్తర్భవననిధయః ప్రత్యహం రక్షకణ్ఠ-

రుగ్గాయద్భిర్ధనపతియశః కిన్నరైర్యత్ర సార్దమ్ ।

వైభ్రాజాఖ్యం విబుధవనితావార ముఖ్యాసహాయా

బద్ధాలాపా బహిరుపవనం కామినో నిర్విశన్తి ॥ ౮ ॥

అక్షయ్యేతి । యత్రాలకాయామ్ । క్షేతుం శక్యాః క్షయాః ॥ “క్షయ్యజయ్యా

శక్యార్థే” ఇతి నిపాతః । తతో నన్యామాసః ॥ భవనానామన్తరన్తర్భవనమ్ ॥

“అవ్యయం విభక్తి” ఇత్యాదినావ్యయీభావః ॥ అక్షయ్యా అన్తర్భవనే నిధయో

యేషాం తే తథోక్తాః ॥ యథేచ్ఛాభోగసమ్భావనార్థమిదం విశేషణమ్ ॥ విబుధవనితా

అస్పరసస్తా ఏవ వారముఖ్యా వేశ్యాస్తా ఏవ సహాయా యేషాం తే తథోక్తాః ॥ “వారస్త్రీ

గణికా వేశ్యా రూపాజీవాధసా జన్తైః । సత్కృతా వారముఖ్యా స్యాత్” ఇత్యమరః

॥ బద్ధాలాపాః సమ్భావితసంలాపాః కామినః కాముకాః ప్రత్యహమహన్యహని ॥

“అవ్యయం విభక్తి” ఇత్యాదినా సమాసః ॥ రక్షో మధురః కణః కణ్ఠధ్వనిర్వేషాం తే త్రైః

సున్దరకణ్ఠధ్వనిభిర్ధనయతియశః కుబేరకీర్తిముద్రాయద్భిరుచ్ఛైర్గాయనశీలైః । దేవగానస్య

గాన్ధారగ్రామత్వాత్తారతరం గాయద్భిరిత్యర్థః ॥ కిన్నరైః సార్దం సహ । విభ్రాజన్యేదం

వైభ్రాజమ్ । వైభ్రాజమిత్యాఖ్యా యస్య తద్వై భ్రాజాఖ్యమ్ ॥ “విభ్రాజేన గణేన్ద్రేణ త్రాతం

వైభ్రా జమాఖ్యయా” ఇతి శమ్భురహస్యే ॥ చైత్రరథస్య నామాన్తరమేతత్ । బహిరుపవనం

బ్రాహ్మోద్వానం నిర్విశన్యనుభవన్తి ॥

గత్యుత్కమాప్దలకపతితైర్యత్ర మన్దారపుష్పైః

పత్రచ్ఛేదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభిశ్చ ।

ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరచ్ఛిన్నసూత్రైశ్చ హోరై-

రైశ్చో మార్గః సవితురుదయే సూచ్యతే కామినీనామ్ ॥ ౯ ॥

గతితి ॥ యత్రాకాయాం కామినీనామభిసారికాణామ్ । నిశి భవో వైశో మార్గః
సవితురుదయే సతి గత్యా గమనేనోత్కమ్పశ్చలనం తస్మాద్ధేతోరలకేభ్యః పతితైర్మందారపుష్పైః
సురతరుకుసుష్పైః । తథా పత్రాణాం పత్రలతానాం ఛేదైః ఖణ్డైః । పతితైరితి
శేషః ॥ తథా కర్ణైభ్యో విభ్రశ్యస్తీతి కర్ణవిభ్రంశిని తైః కనకస్య కమలైః ॥ షష్ఠ్యా
వివక్షితార్థలాభే సతి మయటా విగ్రహాఽధ్యాహారదోషః । ఏవమన్యత్రాప్యనుసన్ధేయమ్
॥ తథా ముక్తాజాలై మౌక్తికసర్పైః । శిరోనిహితైరిత్యర్థః । తథా స్తనయోః
పరిసరః ప్రదేశస్తత్ర ఛిన్నాని సూత్రాణి యేషాం తైర్దారైశ్చ సూచ్యతే జ్ఞాప్యతే ।
మార్గపతితమందారకుసుమాదిలిజైరయమభిసారికాణాం పన్థా ఇత్యనుమీయత ఇత్యర్థః
॥

మత్స్యా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షాదసన్తం

ప్రాయశ్చాపం న వహతి భయాన్మన్మథః షట్పదజ్యమ్ ।

సభ్రూభక్తప్రహితనయనైః కామిలక్ష్మేష్యమోషై-

స్తస్యారమ్భశ్చతురవనితావిభ్రమైరేవ సిద్ధః ॥ ౧౦ ॥

మత్స్యేతి ॥ యత్రాలకాయాం మన్మథః కామః । ధనపతేః కుబేరస్య సఖేతి ధనపతిసఖః
॥ “రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్” । తం దేవం మహాదేవ సాక్షాద్వసన్తం సఖి స్నేహాన్నిజరూపేణ
వర్తమానం మత్స్యా జ్ఞాత్వా భయాద్భాలే క్షణభయాత్క్షట్పదా ఏవ జ్యా మార్వీ యస్య
తం చాపం ప్రాయః ప్రాచుర్యేణ న వహతి న బిభర్తి । కథం తర్హి తస్య కార్యసిద్ధిరతాహ-
సభ్రూభక్తేతి ॥ తస్య మన్మథస్యారమ్భః కామిజనవిజయవ్యాపారః సభ్రూభక్త ప్రహితాని
ప్రయుక్తాని నియుక్తాని నయనాని దృష్టయో యేషు తైస్తథోక్తైః కామిన ఏవ లక్ష్మ్యణి
తేష్యమోషైః । సఫల ప్రయోగైరిత్యర్థః ॥ మన్మథచాపోఽపి క్వచిదపి మోఘః స్యాదితి
భావః ॥ చతురాశ్చ తా వనివాశ్చ తాసాం విభ్రమైర్విలాసైరేవ సిద్ధో నిష్పన్నః ।
యదనర్థక్కరం పాక్షికఫలం చ తత్ప్రయోగాద్వరం నిశ్చితసాధనప్రయోగ ఇతి
భావః ॥ “కచధార్యం దేహధార్యం పరిధేయం విలేపనమ్ । చతుర్థా భూషణం ప్రాహుః
స్త్రీణామన్యచ్చ దైశికమ్ ॥ ఇతి రసాకరే । తదేవైతదాహ-

వాసశ్చిత్రం మధు నయనయోర్విభ్రమాదేశదక్షం

పుష్పోద్భేదం సహ కిసలయైర్భూషణానాం వికల్పాన్ ।

లాక్షారాగం చరణకమలన్యాసయోగ్యం చ యస్యా-

మేకః సూతే సకలమబలామణ్ణనం కల్పవృక్షః ॥ ౧౧ ॥

వాస ఇతి ॥ యస్యామలకాయాం చిత్రం నానావర్ణం వాసో వసనమ్ । పరిధేయమణ్ణనమేతత్ ॥
 । నయనయోర్విభ్రమాణామాదేశ ఉపదేశే దక్షమ్ । అనేన విభ్రమద్వారా మధునో
 మణ్ణనత్వమనుసంధేయమ్ । తచ్చ మణ్ణనాదివద్దేహాధార్యేఽన్తర్భావ్యమ్ । మధు మధ్యమ్
 । కిసలయైః పల్లవైః సహ పుష్పోద్భేదమ్ । ఉభయం చేత్యర్థః ॥ ఇదం తు కవధార్యమ్ ।
 భూషణానాం వికల్పాన్విశేషాన్ । దేహధార్యమేతత్ । తథా చరణకమలయోర్నాసస్య
 సమర్పణస్య యోగ్యమ్ । రజ్యతేఽనేనేతి రాగో రజ్జుకద్రవ్యం లాక్షైవ రాగస్తం
 లాక్షారాగం చ ॥ చకారోఽర్కరాగాదివిలేపనమణ్ణనోపలక్షణార్థః ॥ సకలం సర్వమ్ ।
 చతుర్విధమపీత్యర్థః । అబలామణ్ణనం యోషిత్ప్రసాధనజాతమేకః కల్పవృక్ష ఏవ సూతే
 జనయతి । న తు నానాసాధనసమ్పాదన ప్రయాస ఇత్యర్థః ॥

ఇత్థమలకాం వర్ణయిత్వా తత్ర స్వభవనస్యాభిజ్ఞానమాహ-

తత్రాగారం ధనపతిగృహోదుత్తరేణాస్మదీయం

దూరాలక్ష్యం సురపతిధనుశ్చారుణా తోరణేన ।

యస్యోపాస్తే కృతకతనయః కాన్తయా వర్ధితో మే

హస్తప్రాప్యస్తబకనమితో బాలమందారవృక్షః ॥ ౧౨ ॥

తత్రేతి ॥ తత్రాలకాయాం ధనపతిగృహోన్కుబరగృహోదుత్తరేణోత్తరస్మిన్నదూరదేశే ॥
 “ఏనవన్యతరస్యామన్దారేఽపశ్చామ్నాః” ఇత్యేనప్పుత్యయః । “ఏనపా ద్వితీయా”
 ఇతి ద్వితీయా ॥ “గృహాః పుంసి చ భూమ్స్వేవ” ఇత్యమరః ॥ అథవా “ఉత్తరేణ”
 ఇతి నైనప్పుత్యయాన్తం కిన్తు “తోరణేన” ఇత్యస్య విశేషణం తృతీయాన్తమ్ ॥
 ధనపతిగృహోదుత్తరస్యాం దిశి యతోరణం బహిద్వారం తేన లక్షితమిత్యర్థః ॥
 అస్మాకమిదమస్మదీయమ్ ॥ వృద్ధాచ్ఛః” ఇతి పక్షే ఛప్రత్యయః ॥ అగారం గృహమ్
 । సురపతిధనుశ్చారుణా మణిమయత్వాదభ్రం కషత్వాచ్చేన్ద్రవాపసున్దరేణ తోరణేన
 బహిర్ద్వారేణ దూరాలక్ష్యం దృశ్యమ్ । అనేనాభిజ్ఞాన దూరతపవ జ్ఞాతుం శక్యమిత్యర్థః
 ॥ అభిజ్ఞానాన్తరమాహయస్యాగారస్యోపాస్తే ప్రాకారాన్తః పార్శ్వదేశే మే మమ కాన్తయా
 వర్ధితః పోషితః కృతకతనయః కృత్రిమ సుతః । పుత్రత్యేనాభిమన్యమాన ఇత్యర్థః ॥
 హస్తేన ప్రాప్యైర్నస్తావచేయైః స్తబకైర్నచైర్నమితః ॥ స్యాదుచ్ఛకన్తు స్తబకః” ఇత్యమరః ॥
 బాలో మందారవృక్షః కల్పవృక్షోఽస్తీతి శేషః ॥
 ఇతః పరం చతుర్భుః శ్లోకైరభిజ్ఞానాన్తరమాహ-

వాపీ చాస్మిన్మరకతశిలాబద్ధ సోపానమార్గా

హైమైశ్చన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైదూర్యనాలైః ।

యస్యాస్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృష్టం

నాధ్యాస్యన్తి వ్యపగతశుచస్త్యామపి ప్రేక్ష్య హంసాః ॥ ౧౩ ॥

వాపీతి ॥ అస్మిన్మదీయాగారే మరకతశిలాభిర్బద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః సా తథోక్తా
 | విదురే భవా వైదూర్యాః ॥ “విదూరాఞ్శ్యః” ఇతి యప్రత్యయః ॥ వైదూర్యాణాం
 వికారా వైదూర్యాణి ॥ వికారార్థేఽణ్ప్రత్యయః ॥ స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి నాలాని
 యేషాం తైరైమైః సౌవర్ణైర్వికచకమలైశ్చన్నా వాపీ చ | అస్తీతి శేషః ॥ యస్యా
 వాప్యాస్తోయే కృతవసత్యః కృతనివాసా హంసాస్త్యాం మేఘం ప్రేక్ష్యాపి వ్యపగతశుచో
 వర్షాకాలేఽపి వ్యపగతకలుషజలత్వాద్వీతదుఃఖాః సన్తః సన్నికృష్టం సన్నిహితమ్ |
 సుగమమపీత్యర్థః | మానసం మానససరో నాధ్యాస్యన్తి నోత్కణ్ఠయా స్మరిష్యన్తి ॥
 “ఆధ్యానముత్కణ్ఠాస్మరణమ్”

ఇతి కాశికాయామ్ ॥

తస్యాస్తీరే రచితశిఖరః పేశలైర్నిన్దనీలైః

క్రీడాశైలః కనకకదలీవేష్టనప్రేక్షణీయః |

మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ |

ప్రేక్ష్యోపాన్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి ॥ ౧౪ ॥

తస్యా ఇతి ॥ తస్యా వాప్యాస్తీరే పేశలైశ్చారుభిః ॥ “చారౌ దక్షే చ పేశలః”
 ఇత్యమరః ॥ ఇన్ద్రనీలై రచితశిఖరః | ఇన్ద్రనీలమణిమయశిఖర ఇత్యర్థః |
 కనకకదలీనాం వేష్టనేన పరిధినా ప్రేక్షణీయో దర్శనీయః క్రీడాశైలః | అస్తీతి శేషః
 ॥ హే సఖే, ఉపాన్తేషు ప్రాన్తేషు స్ఫురితాస్తాడితో యస్య తత్తథోక్తమ్ ॥ ఇదం
 విశేషణం కదలీసామ్యార్థముక్తమ్ ॥ ఇన్ద్రనీలసామ్యం తు మేఘస్య స్వాభావికమిత్యనేన
 సూచ్యతే ॥ త్వాం ప్రేక్ష్య మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి హేతోః ॥ తస్య శైలస్య
 మద్గృహిణీప్రియత్వాద్ధేతోర్నిత్యర్థః ॥ కాతరేణ భీతేన చేతసా భయం చాత్ర సానన్దమేవ
 | “వస్తూనామనుభూతానాం తుల్యశ్రవణదర్శనాత్ | శ్రవణాత్కిర్తనాద్వాపి సానన్దా
 భీర్యథా భవేత్ ॥ “ ఇతి రసాకరే దర్శనాత్ ॥ తమేవ క్రీడాశైలమేవ స్మరామి ॥
 ఏవకారో విషయాన్తరవ్యవచ్చేదార్థః | సదృశవస్తవనుభవాదిటార్థస్మృతిరావృతే ఇత్యర్థః
 | అత ఏవాత్ర స్మరణాఖ్యోఽలంకారః | తదుక్తం - “సదృశానుభవాదన్యస్మృతిః
 స్మరణముచ్యతే ఇతి ॥ నిరుక్తకారస్తు “త్వాం తమేవ స్మరామి” ఇతి యోజయిత్వా మే
 శైలత్వారోపమావచ్ఛే | తదసగ్గతమ్ | అద్ర్యాకారారోపస్య పురోవర్తిన్యనుభవాత్మకత్వేన
 స్మృతిశబ్దప్రయోగానుపపత్తేః ॥ శైలత్వభావనాస్మృతిర్నిత్యపి నోపపద్యతే | భావనాయాః
 స్మృతిత్వే ప్రమాణాభావాదనుభవాయోగాత్సాదృశ్యోపన్యాసస్య వైయర్థ్యాచ్చ
 విసదృశేఽపి శాలగ్రామే హరిభావనాదర్శనాదితి ॥

రక్తాశోకశ్చలకిసలయః కేసరశ్చాత్ర కాన్తః

ప్రత్యాసన్నౌ కురహకవృతే ర్మాధవీమణ్ణపస్య |

ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ

కాఙ్కత్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్చద్మనాస్యాః || ౧౫ ||

రక్షతి || అత్ర క్రీడాశైలే కుంరబకా ఏవ వృతిరావరణం యస్య తస్య | మధో వసన్తే భవా
మాధవ్యస్తాసాం మణ్ణపస్తస్థాతిముక్తలతాగృహస్య || “అతిముక్తః పుణ్ణికః స్యాద్వాసస్తీ
మాధవీ లతా ఇత్యమరః || ప్రత్యాసన్నౌ సన్నికృష్టౌ చలకిసలయశ్చఙ్గులపల్లవః
| అనేన వృక్షస్య పాదతాడనేషు ప్రాఙ్కలిత్తుం వ్యజ్యతే | రక్తాశోకః | రక్తవిశేషణం
తస్య స్రురోద్దీపకత్వాదుక్తమ్ | “ప్రసూనకైరశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా |
బహుతిద్ధికరః శ్వేతో రక్తోఽత్రస్మరఖర్ధనః || ఇత్యశోకకల్పే దర్శనాత్ || కాన్తః
కమనీయః కేసరో బకుఅథ కేసరే | బకులో బజ్జులః” ఇత్యమరః || స్త ఇతి శేషః ||
ఏకస్తయోరన్యతరః | ప్రాథమికత్వాదశోక ఇత్యర్ధః || మయా సంహ వ సఖ్యాః |
స్వప్రియాయా ఇత్యర్ధః || వామపాదాభిలాషీ | దోహదచ్చద్మనేత్యత్రాపి సమ్బన్ధనీయమ్
|| స చాహం చ | అభిలాషేణావిత్యర్ధః || అన్యః కేసరః | దోహదం వృజ్ఞాదీనాం
ప్రసవకారణం సంస్కారద్రవ్యమ్ || “తరుగుల్మలతాదీనామకాలే కుశలైః కృతమ్ |
పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తు తక్కియా || “ఇతి శబ్దార్ణవే ||
తస్య ఛద్మనా వ్యాజేన || “కపటోస్త్రీ వ్యాజదమోభషదయఃఛద్మకైతవే” ఇత్యమరః
|| అస్యాస్తవ సఖ్యా వదనమదిరాం గణ్ణాషమద్యం కాఙ్కతి || మయా సహేత్యత్రాపి
సమ్బన్ధనీయమ్ || అశోకబకులయోః శ్రీపాదతాడనగణ్ణాషమదిరే దోహదమితి ప్రసిద్ధిః
|| “స్త్రీణాం స్పృహాత్ప్రిఙ్గుర్వికసతి నకులః సీధుగణ్ణాషనేకాత్పాదాఘాతాదశోకస్తిలక
కురబకౌ వీక్షణాలిఙ్గనాభ్యామ్ | మన్దారో నర్మవాక్యాత్పటు మృదు హసనాచ్చమ్వుకో
వక్రవ్రాతాచ్ఛాతో గీతాన్నమేరుర్వికసతి చ పురో నర్తనాత్కర్ణికారః” |

తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఙ్కనీ వాసయష్టి-

ర్మాలే బద్ధా మణిభిరనతిప్రాధవంశప్రకాశైః |

తాలైః శిఙ్గావలయసుభగైర్పర్పితః కాన్తయా మే

యామధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ణః సుహృద్వః || ౧౬ ||

తన్మధ్య ఇతి || కిం చేతి చార్ధః || తన్మధ్యే తయోవృక్షయోర్మధ్యే నతిమీథానామనతికరోరాణాం
వంశానాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో యేషాం తైస్తరుణవేణుస చ్ఛాయైర్మణిభిర్మరకతశిలాభిర్మూలే
బద్ధా | కృతవేదికేత్యర్ధః || స్ఫటికం స్ఫటికమయం ఫలకం పీతం యస్యాః సా
| కాఙ్కనస్య వికారః కాఙ్కనీ సౌవర్ణీ వాసయష్టిర్నివాసదణ్ణః | అస్తీతి శేషః ||

శిష్ణా భూషణధ్వనిః ॥ “భూషణానాం తు శిష్ణోతం” ఇత్యమరః ॥ భిదాదిత్వాదజ్ఞే ॥
 శిష్ణోధాతురయం తాలవ్యాదిర్న తు దన్త్యాదిః ॥ శిష్ణాప్రధానాని వలయాని తైః సుభగా
 రమ్యాన్వైస్తాలైః కరతలవాదనైర్మే మమ కాన్తయా నర్తితో వో యుష్మాకం సుహృత్సఖా
 నీలకణ్ఠో మయూరః ॥ “మయూరో బర్హిణో బర్హి నీలకణ్ఠో భుజ్జుభుక్” ఇత్యమరః
 ॥ దివస విగమే సాయజ్కాలే యాం యష్టికామధ్యాస్తే । యష్టయామాస్త ఇత్యర్థః ॥
 “అధిశిష్ణాసాం కర్మ ఇతి” కర్మత్వాద్విత్తీయా ॥ “వత్రాగారమ్” ఇత్యారభ్య పఞ్చను
 శ్లోకేషు సమృద్ధవస్తువర్ణనాదుదాత్తాలక్కారః । తదుక్తమ్-ఉదాత్తం భవేద్యత్ర సమృద్ధం
 వస్తు వర్ణ్యతే” ఇతి ॥ న వైషా స్వభావోక్తిరాభికం వా తత్ర యథాస్థితవస్తువర్ణనాత్ ।
 అత్ర తు “కవిప్రతిభోత్థాపితసమ్భావ్యమావైశ్వర్యశాలివస్తువర్ణనాదారోపితవిషయత్వమితి
 తాభ్యామస్య భేదః” ఇత్యలక్కార సర్వస్వకారః ।

ఏభిః సాధో హృదయనిహితైర్లక్షణైర్లక్షయేథా
 ద్వారోపాస్తే లిఖితవపుషౌ శఙ్ఖపద్మౌ చ దృష్ట్యా ।
 జ్ఞామచ్ఛాయం భవనమధునా మద్దియోగేన నూనం-

సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్యతి స్వామభిఖ్యామ్ ॥ ౧౭ ॥

ఏభిరితి ॥ హే సాధో నపుణ । “సాధుః సమర్థో నిపుణో వా” ఇతి కాశికాయామ్ ।
 హృదయనిహితైః । అవిస్మృతైరిత్యర్థః ॥ ఏభిః పూర్వోక్తైర్లక్షణైస్తోరణాదిభిరభిజ్ఞానైర్దారోపాస్తే
 ॥ ఏకవచనమవివక్షితమ్ ॥ ద్వారపార్శ్వయోరిత్యర్థః ॥ లిఖితే వపుషీ ఆకృతీ యయోస్తౌ
 తథోక్తౌ శఙ్ఖపద్మ నామ నిధివిశేషౌ ॥ “నిధిర్నా శేవధిర్భదాః పద్మశఙ్ఖాదయో నిధేః”
 ఇత్యమరః ॥ దృష్ట్యా చ నూనం సత్యమధునేదాసీమ్ ॥ “అధునా” ఇతి నిపాతః ॥
 మద్దియోగేన మమ ప్రవాసేన జ్ఞామచ్ఛాయం మద్దచ్చాయముత్సవోపరమాత్మీణకాన్తి
 భవనం మద్గృహం లక్షయేథా నిశ్చినుయాః । తథాహి । సూర్యాపాయే సతి కమలం
 పద్మం స్వామాత్మీయామభిరూపాం శోభామ్ ॥ “అభిఖ్యా నామశోభయోః” ఇత్యమరః
 ॥ న పుష్యతి నోపచినోతి ఖలు । సూర్యవిరహితం పద్మమివ పతివిరహితం గృహం న
 శోభత ఇత్యర్థః ।

నిజగృహనిశ్చయానన్తరం కృత్యమాహ-

గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్ర సమ్పాతహేతోః

క్రీడాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసనౌ నిషణ్ణః ।

అర్హస్యన్తర్భవనపతితాం కర్తుమల్పాలృభాసం

ఖద్వోతాలివిలసితనిభాం విద్యదున్మేషదృష్టిమ్ ॥ ౧౮ ॥

గత్వేతి ॥ హే మేఘ, శీఘ్రసమ్పాత ఏవ హేతుస్తస్య । శీఘ్రప్రవేశార్థమిత్యర్థః ॥ “షష్ఠీ

హేతుప్రయోగే” ఇతి షష్ఠీ ॥ “సమూతః పతనే వేగే ప్రవేశే వేదసంవిదే” ఇతి శబ్దార్థవే ॥
 సద్యః సపది కలభస్య కరిపోతస్య తనురివ తనుర్యస్య తస్య భావస్తామల్పశరీరతాం
 గత్వా ప్రాప్య ప్రథమకథితే “తస్యాస్తీరే” ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టే రమ్యసానౌ ।
 నిషీదనయోగ్య ఇత్యర్థః । క్రీడాశైలే నిషణ్ణ ఉపవిష్టః సన్ । అల్పల్పాల్పప్రకారా
 భాః ప్రకాశో యస్యాస్తామ్ ॥ “ప్రకారే గుణవచనస్య” ఇతి ద్వీరుక్తిః ॥ ఖద్వోతానామాలీ
 తస్యా విలసితేన స్ఫురితేన నిభాం సమానాం విద్యుదున్నేషో విద్యుత్ప్రకాశః స
 ఏవ దృష్టిస్తాం భవనస్యాన్తరన్తర్భవనం తత్ర పతితాం ప్రవిష్టాం కర్తుమర్హసి । యథా
 కశ్చిత్కిచిదన్విష్యన్వవిదున్నతే స్థిత్యా శనైః శనైరతితరాం ద్రాఘీయసీం దృష్టిమిష్టదేశే
 పాతయతి తద్వదిత్యర్థః ॥

సమ్ప్రతి దృష్టిపాత ఫలస్యాభిజ్ఞానం శ్లోకద్వయేనాహ-

తస్వీ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
 మధ్యే జామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః ।

శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం

యా తత్ర న్యాయ్యవతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః ॥ ౧౯ ॥

తస్వీతి ॥ తస్వీ కృశాణ్ణీ । న తు పీవరీ ॥ “శ్లక్షణం దభ్రం కృశం తను” ఇత్యమరః ॥
 “వోతో గుణవచనాత్” ఇతి జీష్ ॥ శ్యామా యువతిః ॥ “శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా”
 ఇత్యుత్పలమాలాయామ్ ॥ శిఖరాణ్యేషాం సన్తితి శిఖరిణః కోటిమన్తః ॥ “శిఖరం
 తైలవృక్షాగ్రకక్షాపులకకోటిమ్” ఇతి విశ్వః ॥ శిఖరిణో దశనా దన్తా యస్యాః
 సా । ఏతేనాస్యా భాగ్యవత్త్వం పత్యాయుష్కరత్వం చ సూచ్యతే । తదుక్తం
 సాముద్రికేస్సిగ్ధాః సమానరూపాః సుపజ్జయః శిఖరిణః శ్లిష్టాః । దన్తా భవన్తి
 యాసాం తాసాం పాదే జగత్సర్వమ్ ॥ తామూలరసరక్తైపి సుఖమాసః
 సమోదయాః । దన్తాః శిఖరిణీ యస్యా దీర్ఘ జీవతి తత్ప్రియః ॥ “ ఇతి ॥
 పక్వం పరిణత బిమ్బం బిమ్పికాఫలమివాధరోష్ఠో యస్యాః సా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
 ॥ “శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః” ఇతి వామనః ॥ “నాసికోదరాష్ఠ-”
 ఇత్యాదినా జీష్ ॥ మధ్యే జామా । కృశోదరీత్యర్థః । చకితహరిణ్యాః ప్రేక్షణానీవ
 ప్రేక్షణాని దృష్టయో యస్యాః సా తథోక్తా ॥ ఏతేనాస్యాః పద్మీనీత్వం వ్యజ్యతే
 । తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మీనీలక్షణప్రస్తావే-చకితమృగదృశాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే”
 ఇతి ॥ నిమ్ననాభిర్భిమ్భరనాభిః ॥ అనేన “నారీణాం నాభిగామ్మిర్యాన్మదనాతిరేకః”
 ఇతి కామసూత్రార్థః సూచ్యతే । శ్రోణీభారాదలసగమనా మన్దగామినీ । న తు
 జ్ఞానోషాత్ ॥ స్తనాభ్యాం స్తోకనమ్రదవనతా । న తు వపుర్దోషాత్ ॥ యువతయ
 ఏవ విషయస్తస్మిన్యవతివిషయే । యువతీరధికృత్యేత్యర్థః । ధాతుర్బ్రహ్మణ ఆద్యా

సృష్టిః ప్రథమశిల్పమివ స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ప్రథమనిర్మితా యువతిరియమేవేత్యర్థః
 ॥ ప్రాయేణ శిల్పినాం ప్రథమనిర్మాణే ప్రయత్నాతిశయవశాచ్చిల్పనిర్మాగసౌష్ఠ్యవం
 దృశ్యత ఇత్యాద్యవిశేషణమ్ । తథా చాస్మిమ్ముపశ్చే న కుత్రాప్యేవంవిధం రమణీయం
 రమణీరత్నేష్యస్తీతి భావః । తదేవమ్భూతా యా స్త్రీ తత్రాన్తర్భవనే స్యాత్ । తత్ర
 నిధనేదిత్యర్థః । తామిత్యత్తరణ్ణోకేన సమృద్ధః ॥

తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
 దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీమివైకామ్ ।

గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్యేషు గచ్ఛత్సు బాలాం

జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్ ॥ ౨౦ ॥

తామితి ॥ సహచరే సహచారిణి । అనేన వియోగాసహిష్టుత్వం వ్యజ్యతే ।
 మయి దూరీభూతే దూరస్థితే సతి । సహచరే చక్రవాకే దూరీభూతే సతి చక్రవాకీం
 చక్రవాకవధూమివ ॥ “జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్” ఇతి జీష్ ॥ పరిమితకథాం
 పరిమితవాచమ్ । ఏకామేకాకీనీం స్థితాం తామన్తర్భవనగతాం మే ద్వితీయం
 జీవితం జానీథాః । జీవితతుల్యాం మత్ప్రేయసీమవగచ్ఛేరిత్యర్థః । “తస్యి”
 ఇత్యాదిపూర్వలక్షణైరితి శేషః ॥ లక్షణానామన్యథాభావభ్రమమాశక్యాయాహ - గాఢేతి ॥
 గాఢోత్కణ్ఠాం ప్రవలవిరహవేదనామ్ । “రాగే త్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీ తు యా
 । సంశోషణీ తు గాత్రాణాం తాముత్కణ్ఠాం విదుర్బుధాః ॥ “ఇత్యభిధానాత్ ॥ బాలాం
 గురుషు విరహమహత్స్యేషు వర్తమానేషు దివసేషు గచ్ఛత్సు సత్సు శిశిరేణ శిశిరకాలేన
 మథితాం పద్మినీం వా పద్మినీమివ ॥ “ఇవవద్వాయథాశబ్ద” ఇతి దణ్డీ ॥ అన్యరూపాం
 పూర్వవిపరీతాకారాం జాతాం మన్యే । హిమహతపద్మినీవ విరహాణాన్యాదృశీ జాతేతి
 తర్కయామీత్యర్థః । ఏతావతా నేయమన్యేతి భ్రమితవ్యమితి భావః ॥

నూనం తస్యాః ప్రబలరుదితోచ్ఛాననేత్రం ప్రియాయా

నిఃశ్వాసానామశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ఠమ్ ।

హస్తన్యస్తం ముఖమసకలవ్యక్తి లమ్బాలకత్వా-

ద్గ్ధోన్దైన్యం వదనుసరణక్లిష్టకాన్దైర్బిభర్తి ॥ ౨౧ ॥

నూనమితి ॥ ప్రబలరుదితోచ్ఛానే ఉచ్ఛ్వాసితే నేత్రే యస్య తత్ ॥ ఉచ్ఛానేతి
 శ్వయతేః కర్తరి క్తః ॥ “ఓదితశ్చ” ఇతి నిష్ఠానత్వమ్ । “వచిన్యపి” ఇత్యాదినా
 సమ్ప్రసారణమ్ । “సమ్ప్రసారణాచ్ఛ” ఇతి పూర్వరూపత్వమ్ । “హలః” ఇతి దీర్ఘః ॥
 “చ్ఛోః” శూడనునాసికే చ” ఇత్యూలాదేశే కృతే రూపసిద్ధిరితి వర్తమానసామిష్యప్రక్రియా
 ప్రామాదికీత్యుపేక్ష్యా । తథా సతి ధాతోరికారస్య గత్యభావాదూలా దేశే చ్ఛోరన్త్యసేన

విశేషణాచ్ఛేతి || ఏతేన విషాదో వ్యజ్యతే | నిఃశ్వాసానామశశిరతయాస్తస్తాపోష్ణతేషన
 భిన్నవర్ణో చిచ్ఛాయోఽధరోష్ఠో యస్య తత్ | హస్తే న్యస్తం హస్తన్యస్తమ్ | -
 ఏతేన చిన్తా వ్యజ్యతే || లమ్బాలకత్వాత్సంస్కారాభావలబ్ధమానకున్తలత్వాద
 సకలవ్యక్త్యసమ్పూర్ణాభివ్యక్తి తస్యాః ప్రియాయా ముఖం త్వదనుసరణేన త్వదుపరోధేన
 | మేఘానుసరణేనేతి యావత్ | క్లిష్టకాన్తేః క్షీణకాన్తేరిన్దోర్దైన్యం శోచ్యతాం బిభర్తి |
 నూనమితి వితర్కే || నూనం తర్కేఽర్థనిశ్చయే” ఇత్యమరః || పూర్వవత్తథాపి న
 భ్రమితవ్యమితి భావః || సర్వవిరహిణీసాధారణాని లక్షణాని సమ్భావనయోత్ప్రేక్ష్యా
 ణీత్యాహ “ఆలోకే” ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః-

ఆలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా

మత్నాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖన్తి |

పుచ్చన్తి వా మధురవచనాం సారికాం పఞ్జరస్థాం

కచ్చిదభర్తుః స్మరసి రసికే త్వం హి తస్య ప్రియేతి || ౨౨||

ఆలోకేతి || హే మేఘ, సా మత్ప్రియా | బలిషు నిత్యేషు ప్రోషితాగమనార్థేషు చ
 దేవతారాధనేషు వ్యాకులా వ్యాపృతా వా | విరహేణ తను కృశం భావగమ్యమ్ |
 తత్కార్యస్యాదృష్టచరత్వాత్సమృత్తి సమ్భావనయోత్ప్రేక్ష్యమిత్యర్థః | మత్నాదృశ్యం
 మదాకారసామ్యమ్ | మత్ప్రితికృతిమిత్యర్థః | యద్యపి సాదృశ్యం నామ
 ప్రసిద్ధవస్త్యన్తరగతమాకారసామ్యం తథాపి ప్రతికృతిత్వేన వివక్షితమతరథా లేఖ్యత్వాసమ్భవాత్
 | అక్షయ్యకోశే “ఆలేఖ్యేఽపి చ సాదృశ్యమ్” ఇత్యభిధానాత్ || లిఖన్తి క్వచిత్ఫలకాదౌ
 విన్యస్యన్తి వా చిత్రదర్శనస్య విరహిణీవినోదోపాయత్వాదితి భావః || ఏతచ్చ
 కామశాస్త్రసంవాదేన సమ్యగ్వివేచితమస్మాభీ రఘువంశ సజ్జీవిన్యాం “ సాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనైః
 ప్రియాయాః” ఇత్యత్ర | మధురవచనాం మఞ్జుభాషిణీమ్ | అతఏవ పఞ్జరస్థామ్ |
 హింసేభ్యః కృతసంరక్షణామిత్యర్థః | సారికాం స్త్రీపక్షివిశేషామ్ | హే రసికే, భర్తుః
 స్వామినః స్మరసి కచ్చిత్ || “కచ్చిత్కామప్రవేదనే ఇత్యమరః || భర్తారం స్మరతి
 కిమిత్యర్థః || “అధీగర్థదశాం కర్మణి” ఇతి కర్మణి పష్టి || స్మరణే కారణమాహ-హి
 యస్మాత్కారణాత్వం తస్య భర్తుః | ప్రీణాతీతి ప్రియా || “ఇగుపధజ్ఞాప్రీతిరః కః” ఇతి
 కప్రత్యయః || అతః ప్రేమాస్పదత్వాత్సర్వమర్హసీతి భావః | ఇత్యేవం పుచ్చన్తి వా ||
 వాశ్చర్థో వికల్పే || “ఉపమాయాం వికల్పే వా” ఇత్యమరః || తవాలోకే దృష్టిపథే పురా
 నిపతతి | సద్యో నిపతిష్యవీత్యర్థః || “స్యాత్మబన్ధే పురాతీతే నికటాగామికే పురా ఇత్యమరః
 || “యావత్పురానిపాతయోర్లట్” ఇతి లట్ ||

ఉత్సజ్ఞే వా మలినవసనే సామ్య నిక్షిప్య వీణాం

మద్గోత్రాఙ్కం విరచితపదం గేయముద్గాతుకామా ।

తస్మీమార్ద్రా నయనసలిఖైః సారయిత్వా కథఞ్చిద్

భూయో భూయః స్వయమపి కృతాం మూర్చ్ఛనాం విస్మరన్తి ॥ ౨౩॥

ఉత్సజ్జేతి ॥ హే సౌమ్య సాధో, మలినవసనే । ప్రోషితే మలినా కృశా” ఇతి శాస్త్రాదిత్యర్థః ॥ ఉత్సజ్జ ఉరో వీణాం నిక్షిప్య । మమ గోత్రం మన్నామాఙ్కిం యస్మింస్తన్మద్రోత్రాఙ్కం మన్నామాఙ్కం యథా తథా ॥ “గోత్రం నామ్ని కులేఽపి చ ఇత్యమరః ॥ విరచితాని పదాని యస్య తత్తథోక్తం గేయం గానార్థం ప్రబంధాది ॥ “గీతమ్” ఇతి పాఠే స ఏవార్థః ॥ ఉద్ధాతుముచ్చైర్గాతుం కామో యస్యాః సా ॥ “తుం కామమనసోరపి ఇతి మకారలోపః ॥ దేవయోనిత్వాద్ధాన్ధారగ్రామేణ గాతుకామేత్యర్థః । తదుక్తం - “షడ్జమధ్యమనామానౌ గ్రామౌ గాయన్తి మానవాః । న తు గాన్ధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభిః ॥ “ఇతి ॥ తథా నయనసలిఖైః ప్రియతమస్మృతిజనితైరశ్రుభిరాద్రీ తస్మిం కథఞ్చిత్కృచ్ఛేణ సారయిత్వా । ఆర్ద్రత్వాపహరణాయ కరేణ ప్రమృజ్యాన్యథా కణనాసమ్భవాదితి భావః । భూయో భూయః పునః పునః స్వయమాత్మనా కృతామపిమ్ । విస్మరణానహమపీత్యర్థః । మూర్చ్ఛనాం స్వరారోహావరోహక్రమమ్ । “స్వరాణాం స్థాపనాః సాన్తా మూర్చ్ఛనాః సప్త సప్త హి” ఇతి సజ్జీతరత్నాకరే ॥ విస్మరన్తి వా । “ఆలోకే తే నిపతతి” ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ విస్మరణం చాత్ర దయితగుణస్మృతిజనితమూర్చ్ఛనశాదేవ ॥ తథా చ రసరత్నాకరే - “వియోగాయోగయోరిష్టగుణానాం కీర్తనాత్స్మృతేః । సాక్షాత్కారోఽథవా మూచ్ఛ దశథా జాయతే తథా ॥ ఇతి ॥ మత్పాద్యశ్యమిత్యాదినా మనఃసంజ్ఞానువృత్తిః సూచితా ॥

శేషాన్మాసాన్విరహాదివసస్థాపితస్యావధేర్వా

విన్యస్యన్తి భువి గణనయా దేహలీదత్తపుష్పైః ।

మత్సంక్లం వా హృదయనిహితారమ్భమాస్వాదయన్తి

ప్రాయేణైతే రమణవిరహేష్యజ్గనానాం వినోదాః ॥ ౨౪॥

శేషానితి ॥ అథవా విరహస్య దివసస్థాస్మాత్స్వాపి

తస్య తత ఆరభ్య నిశ్చింతస్యావధేరన్తస్య శేషాన్గతావశిష్టాన్మాసాన్దేహలీదత్తపుష్పైః ॥ దేహలీ ద్వాసరస్యాధారదారు ॥ “గుహావగ్రహణీ దేహలీ” ఇత్యమరః ॥ తత్ర దత్తాని రాశీకృతత్వేన నిహితాని యాని పుష్పాణి తైర్గణనయా ఏకో ద్వావిత్యాదిసంజ్ఞానేన భువి భూతలే విన్యస్యన్తి వా । పుష్పవిన్యానైర్మాసాన్గణయన్తిం వేత్యర్థః ॥ యద్వా హృదయే నిహితో మనసి సంక్లంబిత ఆరమ్భ ఉపక్రమో యస్య తమ్ । అథవా హృదయనిహితా ఆరమ్భ చుమ్బనాదయో వ్యాపారా యస్మింస్తం మత్సంక్లం మత్సమ్భోగరతిమాస్వాదయన్తిం వా । “ఆలోకే తే నిపతతి” ఇతి పూర్వేణ సమ్మన్దః

॥ నను కథమయం నిశ్చయ ఇత్యాశక్జ్కామర్థాన్తరన్యాసేన పరిహరతి । ప్రాయేణ
 బాహుల్యేనాన్గనానాం రమణ విరహేష్యేతే పూర్వోక్తా వినోదాః కాలయాపనోపాయాః ।
 ఏతేన సజ్కల్పావస్థోక్తా । తదుక్తం - “సజ్కల్పో నాథవిషయే మనోరథ ఉదాహృతః ఇతి
 ॥ త్రిభిః కులకమ్ ॥ “

సవ్యాపారామహని న తథా పీడయేన్మద్వియోగః
 శక్జ్కై రాత్రౌ గురుతరశుచం నిర్వినుదాం సఖీం తే ।
 మత్సన్దేశైః సుఖయితుమలం పశ్య సాధీష్ం నిశీధే
 తామునిద్రామవనిశయనాం సౌధవతాయనస్థః ॥ ౨౫ ॥

సవ్యాపారామితి ॥ హే సఖే, అహని దివసే సవ్యాపారాం పూర్వోక్తబలిచిత్రలేఖనాదివ్యాపారవతీం
 తే సఖీం స్వప్రియాం మద్వియోగ మద్విరహస్తథా తేన ప్రకారేణ ॥ “ప్రకారవచనే థాల్”
 ఇతి థాల్ప్రత్యయః ॥ న పీడయేత్ । యథా రాత్రావతి శేషః ॥ కిం తు రాత్రౌ నిర్వినుదాం
 నిర్వాసాపారాం తే సఖీం గురుతరా శుగ్ధ్యస్యాస్తాం గురుతరశుచమతిదుర్భరదుఃఖాం
 శక్జ్కై తర్కయామి ॥ “ శక్జ్కా వితర్కభయయోః” ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ అతో నిశీధేఽర్ధరాత్ర
 ఉన్నిద్రాముత్సృష్టనిద్రామ్ । అవనిరేవ శయనం శయా యస్యాస్తామ్ ॥ నియమార్థం
 స్థణ్ణిలశాయినీమ్ । సాధీష్ం పతివ్రతామ్ ॥ “సాధీష్ పతివ్రతా ఇత్యమరః ॥ అతో
 నాన్యథా శక్జ్కై తవ్యమితి భావః । వాం త్వత్సఖీం మత్సన్దేశైర్మద్వాస్తాభిరలం పర్యాప్తం
 సుఖయితుమానన్దయితుం సౌధవతాయనస్థః సన్సశ్య ॥ “సఖా ధాత్రి చ పితరో
 మిత్రదూతశుకాదయః । సుఖయన్తిష్ఠకథనముఖోపాయైర్వియోగినిమ్ ॥ “ఇతి రత్నాకరే
 ॥ దూతశ్చాయం మేఘ ఇతి భావః ॥ అనేన జాగరావస్థోక్తా ॥
 పునస్తామేవ విశిసప్తి “ఆధిక్షామామ్” ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః-

ఆధిక్షామాం విరహశయనే సన్నిషణ్ణైకపార్వాం
 ప్రాచీమూలే తనుమివ కలామాత్రశేషాం హిమాంశోః ।
 సీతా రాత్రిః క్షణ ఇవ మయా సార్థమిచ్ఛార్తైర్యా
 తామేవోష్ణైర్విరహమహతీమశ్రుభిర్యాపయన్తిమ్ ॥ ౨౬ ॥

ఆధిక్షామామితి ॥ ఆధినా మనోవ్యథయా క్షామాం కృశామ్ ॥ “పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథా”
 ఇత్యమరః ॥ క్షాయతేః కర్తరీ క్షః ॥ “క్షాయో మః” ఇతి నిష్ఠాతకారస్య మకారః ॥
 విరహే శయనం తస్మిన్విరహశయనే । పల్లవాదిరచిత ఇత్యర్థః । సన్నిషణ్ణమేకం పార్శ్వే
 యస్యాస్తామ్ । అత ఏవ ప్రాచ్యాః పూర్వస్యా దిశో మూలే । ఉదయగిరిప్రాన్త ఇత్యర్థః
 ॥ ప్రాచీగ్రహణం క్షీణావస్థాద్యోతనార్థమ్ । మూలగ్రహణం దృశ్యతార్థమ్ ॥ కలామాత్రం
 కలైవ శేషో యస్యాస్తాం హిమాంశోన్ద్రుసం మూర్తిమివ స్థితామ్ । తథా యా రాత్రిర్మయా

సార్థమిచ్ఛయా కృతాని రతాని తైః ॥ శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః ॥
 క్షణ ఇవ నీతా యా పితా తాం తజ్జాతీయామేవ రాత్రిం విరహాణ మహతీం మహత్త్వేన
 ప్రతీయమానాముష్టైరశ్రుభిర్యాపయన్తీమ్ ॥ యాతేర్ణ్యన్తాచ్ఛతృప్రత్యయః ॥ “అర్తిహీ”
 ఇత్యాదినా పుగాగమః ॥ స ఏవ కాలః సుఖినామల్పః ప్రతీయతే । దుఃఖినాం తు విపరీత
 ఇతి భావః । ఏతేన కార్యావస్థోక్తా ॥

పాదానిన్దోరమృతశిశిరాజ్జాలమార్గప్రవిష్టాన్
 పూర్వప్రీత్యా గతమభిముఖం సన్నివృత్తం తథైవ ।

చక్షుః ఖేదాత్సలిలగురుభిః పక్షుభిశ్చాదయన్తీం
 సాభైఃక్షీవ స్థలకమలినీం నప్రబుద్ధాం నసుప్తామ్ ॥ ౨౭ ॥

పాదానితి ॥ జాలమార్గ ప్రవిష్టాన్లవాక్షవివరగతాన మృతాశశిరానిన్దోః పాదానరశ్మీన్పూర్వప్రీత్యా
 పూర్వస్నేహేన । పూర్వవదాననకరా భవిష్యన్తీతి బుద్ధయేతి భావః । అభిముఖం
 యథా తథాగతం తథైవ సన్నివృత్తం యథాగతం తథైవ ప్రతినీవృత్తమ్ । తదా
 తేషామతీవ దుఃసహత్వాదితి భావః । చక్షుర్బుద్ధిం ఖేదాత్సలిలగురుభిరశ్రువుర్భరః
 పక్షుభిశ్చాదయన్తీమ్ । అతఏవ సాభై దుర్దినేఃక్షీ దివసే నప్రబుద్ధాం మేఘావరణాదవికసితాం
 నసుప్తామహరిత్యముకులితామ్ ॥ ఉభయత్రాపి నజ్జర్థత్య నశబ్దస్య సుప్నుపేతి సమాసః
 ॥ స్థలకమలినీమివ స్థితామ్ । ఏతేన విషయద్వేషాఖ్యా షష్ఠీ దశా సూచితా ॥

నిఃశ్వాసేనాధర కిసలయక్లేశినా విక్షిపన్తీం
 శుద్ధస్నానాత్పరుపమలకం నూనమాగణ్డలమ్బమ్ ।
 మత్సమ్భాగః కథముపనయేత్స్వప్నజోఽపీతి నిద్రా-
 మాకాజ్ఞన్తీం నయనసలితోత్పిడరుద్ధావకాశామ్ ॥ ౨౮ ॥

నిఃశ్వాసేతి ॥ శుద్ధస్నానాత్పైలాదిరహితస్నానాత్పరుషం కఠినస్పర్శ నూనమాగణ్డలమ్బమ్
 ॥ సుప్నోతి సమాసః ॥ అలకం చూర్ణకుస్తలాన్ ॥ జాతావేకవచనమ్ ॥
 అధరకిసలయం కేశయతి క్లిష్టాతీతి వా వేన తథోక్తేన । ఉష్ణేనేత్యర్థః ॥
 క్లిశ్యతేర్ణ్యన్తాత్కిలిశ్నాతేరణ్యన్తాద్వా తాచ్ఛిలే ణినిః ॥ నిఃశ్వాసేన విక్షిపన్తీం చాలన్తీం
 తథా స్వప్నజోఽపి స్వప్నావస్థాజన్యోఽపి । సాక్షాత్సమ్భాగాసమ్భవాదితి భావః
 । మత్సమ్భాగః కథం కేనాపి ప్రకారేణోపనయేత్ । ఆగచ్ఛేదిత్యాశయేనేతి శేషః
 ॥ ఇతినైవోక్తార్థత్వాదప్రయోగః । “ప్రయోగే చాపౌనరుక్త్యమ్” ఇత్యాదిష్కారికాః ॥
 ప్రార్థనాయాం లిజ్ ॥ నయనసలితోత్పిడేనాశ్రుప్రవృత్త్యా రుద్ధావకాశామాక్రాన్తస్థానామ్
 । దుర్లభాభివ్యర్థః । నిద్రామాకాజ్ఞన్తీమ్ । స్నేహోతురత్వాదితి భావః ॥ అత్రాశ్రువిసర్జనేన
 లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యతే ॥

ఆద్యే బద్ధా విరహాదివసే యా శిఖా దామ హిత్యా
 శాపస్యాన్వే విగలితశుచా తాం మయోద్వేష్టనీయామ్ ।
 స్పర్శక్లిష్టామయమితనఖేనాసకృత్సారయన్తీం
 గణ్డాభోగాత్కఠినవిషమామేకవేణీం కఠేణ ॥ ౨౯ ॥

ఆద్య ఇతి ॥ ఆద్యే విరహాదివసే దామ మాలాం హిత్యా త్యక్త్యా యా శిఖా బద్ధా గ్రథితా
 శాపస్యాన్వే విగలితశుచా వీతశోకేన మయోద్వేష్టనీయాం మోచనీయాం స్పర్శక్లిష్టామ్
 । స్పర్శే సతి మూల కేశేషు సవ్యథామిత్యర్థః । కఠినా చ సా విషమా నిమ్నోన్నతా
 చ తామ్ ॥ ఖజ్జుకుబ్జాదివదన్యతరస్య “ప్రాధాన్యవివక్షయా” “విశేషణం విశేష్యేణ
 బహులమ్” ఇతి సమాసః ॥ ఏకవేణీమేకీభూతవేణీమ్ ॥ “పూర్వకాల-” ఇత్యాదినాః
 తత్పురుషః ॥ తాం శిఖామ్ । అయమితా అకర్తతోపాంతా నఖా యస్య తేన కఠేణ
 గణ్డాభోగాత్కఠినవిస్తారాదసకృన్ముహుర్ముహుః సారయన్తీమపసారయన్తీమ్ । “తాం
 పశ్య” ఇతి పూర్వేణ సమృద్ధః । అసకృత్సారణాచ్ఛిత్రవిభ్రమదశా సూచితా ॥

సా సంస్యస్తాభరణమబలా పేశలం ధారయన్తీ
 శయ్యోత్సజ్గే నిహితమసకృద్దుఃఖదుఃఖేన గాత్రమ్ ।
 త్వామప్యస్రం నవజలమయం మోచయిష్యత్యవశ్యం
 ప్రాయః సర్వో భవతి కరుణావృత్తిరార్ద్రాన్తరాత్మా ॥ ౩౦ ॥

సేతి ॥ అబలా దుర్బలా సంస్యస్తాభరణం కృశత్వాత్పరిత్యక్తాభరణమసకృదనేకశో
 దుఃఖదుఃఖేన దుఃఖప్రకారేణ ॥ “ప్రకారే గుణవచనస్య” ఇతి ద్విరభావః ॥ శయ్యోత్సజ్గే
 నిహితం పేశలం మృదులం గాత్రం శరీరం ధారయన్తీ వహన్తీ ॥ అనేనాత్యన్తాశక్త్యా
 మూర్ఛావస్థా సూచ్యతే ॥ సా త్వత్సఖీ త్వామపి నవజలమయం నవామ్బురూపమస్రం
 బాష్పమవశ్యం సర్వథా మోచయిష్యతి ॥ ద్వికర్మసు పచాదీనాముపసంఖ్యానమ్”
 ఇతి ముచేః పచాదిత్వాద్వికర్మకత్వమ్ ॥ తథాహి । ప్రాయః ప్రాయేణార్ద్రాన్తరాత్మా
 మృదుహృదయః । మేఘస్తు ద్రవాన్తఃశరీరః । సర్వః కరుణా కరుణామయీ
 వృత్తిరన్తఃకరుణావృత్తిర్యస్య స కరుణావృత్తిర్భవతి । హి యస్మాత్ । అస్మిన్నవసరే
 సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గన్తవ్యమనన్తరదశాపరిహారాయేతి సన్దర్భాభిప్రాయః ॥
 నను కిమిదమాదిమాం చక్షుఃప్రీతిముపేక్ష్యావస్థాన్తరాణ్యేవ తత్రభవాన్కవిరాదృతవాన్
 । ఉచ్యతే - “సమ్భాగో విప్రలమ్భశ్చద్విధా శ్శృంగార ఉచ్యతే । సంయుక్తయోస్తు
 సమ్భాగో విప్రలమ్భా వియుక్తయోః ॥ పూర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాస కరుణాత్మనా ।
 విమలమ్భశ్చతుర్థాత్ర ప్రవాసస్తత్ర చ త్రిధా ॥ కార్యతః సమ్భూమాచ్ఛాపాదస్మిన్కావ్యే తు
 శాపజః । ప్రాగసజ్జితయోర్యూనోః సతి పూర్వానురజ్జానే ॥ చక్షుః మీత్యాదయోఽవస్థా
 దశ స్సుస్తత్కమోయథా । దృఙ్గనఃసజ్గసజ్కల్పా జాగరః కృశతా రతిః ॥

హీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ | పూర్వసఙ్గతయోరేవ ప్రవాస
 ఇతి కారణాత్ || న తత్రాపూర్వవచ్చక్షుః ప్రీతిరుత్పత్తిమర్హతి | సత్యసఙ్గస్య తు
 సిద్ధస్యాప్యవిచ్ఛేదోఽత్ర వర్ణ్యతే || అన్యథా పూర్వవద్యావ్యా ఇతి తావద్వయవస్థితః
 | వైయర్థ్యాదాదిమాం హిత్యా వైరస్యాదన్తిమాం తథా || హృత్సంకాదీరిహాచష్ట
 కవిరష్టావితి స్థితిః | మత్సాదృశ్యం లిఖన్తీతి పద్మ్యేఽస్మిన్ప్రతిపాదితా || చక్షుఃప్రీతిరితి
 మోక్షం నిరుత్తరకృతాననమ్ | చక్షుఃప్రీతిరభవేచ్ఛిత్రేష్వదృష్టచరదర్శనాత్ ||
 యథా మాలవికారూపమగ్నిమిత్రస్య పశ్యతః | ప్రోషితానాం చ భర్తృణాం క్వ
 దృష్టాదృష్టపూర్వతా || అథ తత్రాపి సన్దేహే సఙ్కలత్రాణి పృచ్ఛతు | కిమభర్తృప్రత్యభిజ్ఞా
 న్యాత్కిం వైదేశికభావనా || ప్రవాసాదాగతేస్వస్మిన్నిత్యలం కలహైర్వ్యాధా || “ఇతి ||
 నస్వీదృశీం దశామాపన్నేతి కథం త్వయా నిశ్చితమత ఆహ-

జానే సఖ్యాస్తవ మయి మనః సమృద్ధితన్నేహమస్మా-
 దిత్థమూభతాం ప్రథమవిరహే తామహం తర్కయామి |

వాచాలం మాం న ఖలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి

ప్రత్యక్షం తే నిఖిలమచిరాద్భ్రాతరుక్తం మయా యత్ || 30 ||

జాన ఇతి || హే మేఘ, తవ సఖ్యా మనో మయి సమృద్ధితన్నేహం సజ్జీతానురాగం జానే
 | అస్మాత్సేహజ్ఞానకారణాత్ప్రథమవిరహే | ప్రథమగ్రహణం దుఃఖాతిశయద్యోతనార్థమ్
 | తాం త్వత్సఖీమిత్యుభతాం పూర్వోక్తావస్థామాపన్నాం తర్కయామి || నను
 సుభగమానినామేష స్వభావో యదాత్మని స్త్రీణామనురాగప్రకటనం తత్రాహ -వాచాలమితి
 || సుభగమాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమ్మన్యః || “ఆత్మమానే ఖశచ్చ” ఇతి ఖశ్చృత్యయః
 | “అరుర్విషద్-” ఇత్యాదినా ముమాగమః || తస్య భావః సుభగం మన్యభావః |
 సుభగమానిత్వం మాం వాచాలం బహుభాషిణం న కరోతి ఖలు | సౌందర్యాభిమానితాం
 న ప్రకటయామీత్యర్థః || “స్యాజ్జలాప్కస్తు వాచాలో వాచాబో బహుగర్వ్వాక్” ఇత్యమరః
 || “అలజాటవౌ బహుభాషిణీ” ఇత్యాలచ్యుత్యయః || కిం తు హే భ్రాతః మయోక్తం
 యత్ “ఆధిక్షామామ్” ఇత్యాది తన్నిఖిలం సర్వమచిరాచ్ఛిస్తుమేవ తే తవ ప్రత్యక్షమ్ |
 భవిష్యతీతి శేషః ||

రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమలకైరజ్ఞానన్నేహశూన్యం

ప్రత్యాదేశాదపి చ మధునో విస్మృతభ్రూవిలాసమ్ |

స్వయ్యాసన్నే నయనముపరిస్పన్ది శక్కే మృగాజ్ఞా

మీనక్షోభాచ్చలకువలయశ్రీతులామేష్యతీతి || 31 ||

రుద్ధీతి || అలకై రుద్ధా అపాఙ్గయోః ప్రసరా యస్య తత్తథోక్తమ్ | అజ్ఞానేన న్నేహః

స్రైగ్యం తేన శూన్యమ్ | స్త్రి గ్ధాజ్ఞానరహితమిత్యర్థః | అపి చ కిం చ మధునో మద్యస్య
 ప్రత్యాదేశాన్నిరాకరణాత్ | పరిత్యాగాదిత్యర్థః || ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః" ఇత్యమరః
 || విస్మృతో భ్రూవిలాసో భ్రూభక్తో యేన తత్ | నయనస్య రుద్ధాపాక్లప్తసరత్వాదికం
 విరహసముత్పన్నమితి భావః | త్వయానన్నే సతి | స్వకుశలవార్తాశంసినీతి శేషః |
 ఉపర్యూర్ధ్వభాగే స్పన్దతే స్ఫురన్తీతు్యపరిస్పన్ది | తథా చ నిమిత్తనిదానే - 'స్పన్దాన్మూర్ధ్ని
 చ్చత్రలాభం లలాటే పట్టమంశుకమ్ | ఇష్టప్రాప్తిం దృశోర్ధ్వమపాక్లే హానిమాదిశేత్ ||
 "ఇతి || మృగాజ్ఞోస్త్యత్సఖ్యా నయనమ్ | వామమితి శేషః | "వామభాగస్తు నారీణాం
 పుంసాం శ్రేష్ఠస్తు దక్షిణః | దానే దేవాదిపూజాయాం స్పన్దేఽలక్ష్మరణేఽపి చ || "ఇతి
 స్త్రీణాం వామభాగమాశస్త్యాత్ || మీనక్షోభాస్మీన చలనాచలస్య కువలయస్య శ్రియాః
 శోభాయాస్తులాం సాదృశ్యమేష్యతీతి శక్యే తర్కయామి ||

వామశ్చాస్యాః కరరుహపదైర్ముచ్యమానో మదీయై-
 ర్ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా |
 సమ్భాగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం

యాస్యత్యూరుః సరసకదలీస్తమ్భగౌరశ్వలత్వమ్ || 33 ||

వామ ఇతి || మదీయైః కరరుహపదైర్ముఖపదైః || "పునర్భవః కరరుహో
 నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రీయామ్" ఇత్యమరః || ముచ్యమానః పరిహీయమాణః |
 నఖాఙ్కరహిత ఇత్యర్థః | ఊర్వోర్ముఖపదాస్పదత్వం తు రతిరహస్యే - "కణ్ఠకుజ్జీ
 కుచపార్శ్వభుజోరుశ్రోణీసక్తిషు నఖాస్పదమాహుః ఇతి || చిరపరిచితం చిరాభ్యస్తం
 ముక్తాజాలం మాక్తికసరమయం కటిభూషణం దైవగత్యా దైవశేన త్యాజితః
 | సమ్ప్రతి నఖపదోష్మాభావేన శీతోపచారస్య తస్య వైయర్థ్యాదితి భావః ||
 త్యజితేర్ల్యన్తాత్కర్మకర్తరిక్తః | "దీప్తికర్మసు పచాదీనాం చోపసంక్ల్యానమిష్యతే" ఇతి
 పచాదిత్వాద్వికర్మకత్వమ్ || సమ్భాగాన్తే మమ హస్తసంవాహనాన్నాం హస్తేన
 మర్దనానామ్ || "సంవాహనం మర్దనం స్యాత్" ఇత్యమరః || సముచితో యోగ్యః
 || సరసో రసార్ధ్యః పరిపక్వో న శుష్కశ్చ స ఏవ వివక్షితః | తత్రైవ పాణ్ణీమసమ్భవాత్ |
 స చాసౌ కదలీస్తమ్భశ్చ స ఏవ గౌరః పాణ్ణురః || "గౌరః కరీరే సిద్ధార్థే శుకే పీతేఽరుణేఽపి
 చ" ఇతి మాలతీమాలాయామ్ || అస్యాః ప్రియాయా వామ ఊరుశ్చలత్వం స్పన్దనం
 యాస్యతి ప్రాప్యతే || "ఊరోః స్పన్దారతం విద్యాదూరోః ప్రాప్తిం సువాసనః" ఇతి
 నిమిత్తనిదానే ||

తస్మిన్కాలే జలద యది సా లద్ధనిద్రాసుఖా స్యాత్
 అన్వాస్యేనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్య |

మా భూదస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలభ్యే కథజ్జీ-
 త్సద్యః కణ్ఠమ్యత భుజలతాగ్రస్థి గాఢోపగూఢమ్ || ౩౪ ||

తస్మిన్నితి || హే జలద, తస్మిన్కాలే త్వదుపసర్పణకాలే సా మత్ప్రియా లబ్ధం
 నిద్రాసుఖం యయా తాదృశీ స్యాద్యది స్యాచ్చేత్ | ఏనాం నిద్రాణామన్వాస్య |
 పశ్చాదాసిత్యేత్యర్థః || ఉపసర్గవశాత్పకర్మకత్వమ్ || స్తనితవిముఖో గర్జితపరాజ్యుఖో
 నిఃశబ్దః సన్ | అన్యథా నిద్రాభిజ్ఞః స్యాదితి భావః | యామమాత్రం ప్రహరమాత్రమ్ ||
 “ద్వా యామప్రహారౌ సమా ఇత్యమరః || సహస్య ప్రతీక్షస్య || ప్రార్థనాయాం లోబ్ |
 శక్తయోరేకవారసురతస్య యామావధికత్వాత్స్వమేఽపి తథా భవితవ్యమిత్యభిప్రాయః |
 తథా చ రతిసర్వస్వే - “ఏకవారావధిర్యామో రతస్య పరమో మతః | చణ్ణశక్తిమతోర్యానో
 రుద్భట క్రమవతినోః || “ఇతి || యామసహనస్య ప్రయోజనమాహ- మా భూదితి
 || అస్యాః ప్రియాయాః ప్రణయిని ప్రేయసి మయి కథజ్జీచ్ఛ్రేచ్ఛ్రణ స్వప్నలభ్యే
 సతి | గాఢోపగూఢం గాఢాలింగనమ్ || నపుంసకే భావే క్తః || సద్యస్తత్క్షణం కణ్ఠామ్యుతః
 స్త్రో భుజలతయోర్గన్ధిర్భన్తో యస్య తన్మా భూన్మాస్తు | కథజ్జీల్లబ్ధస్యాల్లింగనస్య సద్యో
 విఘాతో మా భూదిత్యర్థః | న చాత్ర నిద్రోక్తిః “తామున్నిద్రామ్” ఇతి పూర్వోక్తేన నిద్రాచ్ఛేదేన
 విరుధ్యతే పునః సప్తమ్యాద్యవస్థాసు పాక్షికనిద్రాసమ్భవాత్ || తథా చ రసరత్నాకరే -
 “ఆసక్తి రోదనం నిద్రా నిర్లజ్జానర్థవాగ్భ్రమః | సప్తమాదిషు జాయన్తే దశాభేదేషు వాసుకే |”
 ఇతి

తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన
 ప్రత్యాశ్వస్తాం సమమభినవైర్జాలక్తైర్మాలతీనామ్ |
 విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనాం త్వత్సనాథే గవాక్షే
 వక్తుం ధీరః స్తనితవచనైర్మానినీం ప్రక్రమేథాః || ౩౫ ||

తామితి || తాం ప్రియాం స్వస్య జలకణికాభిర్జలనిన్దుభిః శీతలేనానిలేనోత్థాప్య
 ప్రబోధ్య | ఏతేన తస్యాః ప్రభుత్వాద్వ్యజనానిలసమాధియన్యతే | యథాహ
 భోజరాజఃమృదుభిర్మర్మనైః పాదే శీతలైర్వ్యజనైః స్తనౌ | శ్రుతో చ మధురైగతఃకూర్పిద్రాతో
 బోధయేత్సృభుమ్” ఇతి || అభినవైర్నూతనైర్మాలతీనాం జాలక్తైః సమం జాతీముకులైః
 సహ || “సుమనా మాలతీ జాతిః” ఇతి | “సాకం సత్రా సమం సహ ఇతి | “క్షారకో
 జాలకం క్లిబే కలికా కోరకః పుమాన్” ఇతి చామరః || ప్రత్యాశ్వస్తాం సుస్థితామ్ |
 అన్యఞ్చ పునరుచ్ఛవిసితామ్ || శ్వసేః కర్తరి క్తః | “ఉగితశ్చ” ఇతి చకారాదిత్యుతిషేధః
 || ఏతేనాస్యాః కుసుమసౌకుమార్యం గమ్యతే || త్వత్సనా త్వత్సహితే || “సనాథం
 ప్రభుమిత్యాహుః సహితే చిత్రతాపిని” ఇతి శబ్దార్ణవే || గవాక్షే స్తిమితనయనాం కోఽసావితి

విస్మయాన్నిశ్చలనేత్రాం మానినీం మనస్వినీమ్ | జనానౌచిత్యాసహిష్ణుమిత్యర్థః
 | విద్యుద్ధరోఽన్తఃస్థో యస్య స విద్యుద్ధరభః | అన్తర్లీనవిద్యుత్క ఇత్యర్థః ||
 “గరోఽపవనకేఽన్తస్థే గరోఽగ్నో కుక్షిణోఽర్భకే” ఇతి శబ్దార్థవే || దృష్టిప్రతిఘాతేన
 వక్తుర్ముఖావలోకన ప్రతిబద్ధకత్వాన్న విద్యుతా ద్యోతితవ్యమితి భావః | ధీరో ధైర్యవిశిష్టశ్చ
 సన్ | అన్యథాశీలత్వాద్వివేకదనాశ్వాసనప్రసక్తాదితి భావః | స్తనితవచనైః స్తనితాన్యవే
 వచనాని తైర్వక్తుం ప్రక్రమేథా ఉపక్రమస్య || విద్యుర్ధే లిజ్ || “మోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్”
 ఇత్యాత్మనేపదమ్ ||

సమ్ప్రతి దూతస్య శ్రోతృజనాభిముఖీకరణచాతురీముపదిశతి-

భర్తుర్మిత్రం ప్రియమవిధవే విధి మామమ్బువాహం
 తత్సన్దేశైర్బదయనిహితైరాగతం త్వత్సమీపమ్ |
 యో వృన్దాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం
 మన్యస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిరబలావేణీమోక్షోత్సుకాని || 3౬ ||

భర్తురితి || విధవా గతభర్తుకా న భవతీత్యవిధవా సభతఃశ్కా | హే అవిధవే |
 అనేన భర్తుజీవనసూచనాదనిష్ఠాశక్త్యాం వారయతి | మాం భర్తుస్తవ పత్యుః మిత్రం
 మిత్రం ప్రియసుహృదమ్ | తత్రాపి హృదయనిహితైర్మనసి స్థాపితైస్తత్సన్దేశైస్తస్య భర్తుః
 సన్దేశైస్త్యత్సమీపమాగతమ్ | భర్తుః సన్దేశకథనార్థమాగతమిత్యర్థః | అమ్బువాహం
 మేఘం విధి జాసిహి || న కేవలమహం వార్తాహరః కిన్తు ఘటకోఽపీత్యాశయేనాహ |
 యోఽమ్బువాహో మేఘో మన్యస్నిగ్ధైః స్నిగ్ధగమ్భిరైర్ధ్వనిభిర్గజితైః కరణైః అబలానాం
 స్త్రీణాం వేణయస్తాసాం మోక్షే మోచన ఉత్సుకాని పథి శ్రామ్యతాం శ్రాన్తిమాపన్నానాం
 ప్రోషితానాం ప్రవాసినామ్ | పాన్థానామిత్యర్థః | వృన్దాని సజ్ఞాన్స్తవరయతి |
 పాన్యోపకారిణో మే కిమువక్త సుహృదుపకారిత్వమితి భావః || భర్తుసఖ్యాదిజ్ఞాపనస్య
 ఫలమాహ-

ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీవోన్ముఖీ సా
 త్వాముత్కణ్ఠోఽచ్ఛసితహృదయా వీక్ష్య సమాభవ్య చైవమ్ |
 శ్రోష్యత్యస్మాత్పరమవహితా సౌమ్య సీమన్తినీనాం
 కాన్తోదన్తః సుహృదుపనతః సజ్గమాత్కిఞ్చోదూనః || 3౭ ||

ఇతితి || ఇత్యేవమాఖ్యాతే సతి పవనతనయం హనూమన్తం మైథిలీవ సీతేవ సా మత్ప్రియా
 | ఉన్ముఖ్యుత్కణ్ఠయౌత్సుక్యేనోఽచ్ఛసితహృదయా వికసితచిత్తా సతి త్వాం వీక్ష్య
 సమాభవ్య సత్కృత్య చ | అస్మాద్భర్తుమైత్రిజ్ఞాపనాత్పరం సర్వం శ్రోతవ్యమ్ |
 అవహితాఽప్రమత్తా సతి శ్రోష్యత్యేవ || అత్ర సీతాహనూమదుపాఖ్యానాదస్యాః పాతివ్రత్యం

మేఘస్య దూతగుణసమృత్తిశ్చ వ్యజ్యతే | తద్గుణాస్తు రసాకరో - “బ్రహ్మచారీ బలీ ధీరో
 మాయావీ మానవరితః | ధీమానుదారో నిఃశక్కో వక్తా దూతః స్త్రియాం భవేత్ || “ఇతి ||
 నను వార్తామాత్రశ్రవణాదస్యాః కో లాభ ఇత్యాశక్యూయార్థాన్తరముపన్యస్యతి -హే సౌమ్య
 సాధో, సీమన్వినాం వధూనామ్ || “నారీ సీమన్వినీ వధూః “ ఇత్యమరః || సుహృదా
 సుహృన్మఖేనోపనతః ప్రాప్తః సన్ | సుహృత్పదం విప్రలమ్భశక్త్యానివారణార్థమ్ |
 కాన్తస్యోదన్తో వార్తా కాన్తోదన్తః || “వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త ఉదన్తః స్యాత్” ఇత్యమరః ||
 సజ్గమాత్కాన్తసమృక్కాత్కిచ్చిదూన ఈషదూనస్తద్వదేవానన్దకారీత్యర్థః ||
 సమృత్తి సన్నిశతి-

తామాయుష్మన్మమ చ వచనాదాత్మనశోచపకర్తుం

బ్రూయాదేవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః |

అవ్యాపన్నః కుశలమబలే పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః

పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినామేతదేవ || ౩౮ ||

తామితి | హే ఆయుష్మాన్ || ప్రశంసాయాం మతుప్ || పరోపకారశ్లాఘ్యజీవితేత్యర్థః
 | మమ వచనం ప్రార్థనావచనం తస్మాచ్ఛాత్రనఃస్వస్యాపకర్తుం చ | పరోపకారేణాత్మానం
 కృతార్థయితమిత్యర్థః || ఉపకారక్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి తస్యాపకరోతిత్యాదివత్సమ్పన్నమాత్రవి
 ఇతి షష్ఠీ న విరుధ్యతే | యథా భారవిః-సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషాం”
 ఇతి | తథా శ్రీహర్షశ్చ - “సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుమ్
 | న కుతూహలికస్య మనశ్చరితం చ మహాత్మనాం శ్రోతుమ్ || “ఇతి | తథా చ
 “క్వచిత్కచిద్విత్తీయాదర్శనాత్సర్వస్య తథా” ఇతి నాథవచనమనాథవచనమేవ || తాం
 ప్రియామేవం బ్రూయాత్ | భవానితి శేషః || కిమిత్యాహ -హే అబలే, తవ సహచరో
 భర్తా రామగిరోశ్చత్రకూటస్యాశ్రమేషు తిభతీతి రామగిర్యాశ్రమస్థః సన్నవ్యాపన్నః
 | న మృత ఇత్యర్థః | అమరణే హేతుమాహ -వియుక్తో వియోగం ప్రాప్తో దుఃఖీ
 సంస్తాయః కుశలం పృచ్ఛతి || దుహ్యదిత్వాత్ప్రచ్ఛతోర్ద్వకర్మకత్వమ్ || తథాపి |
 సులభవిపదామయత్నసిద్ధవిపత్తీనాం ప్రాణినామేతదేవ కుశలమేవ పూర్వాభాష్యమేతదేవ
 ప్రథమమవశ్యం ప్రప్లవ్యమ్ ||

“కృత్యాశ్చ” ఇత్యావశ్యకార్థేణ్యత్ప్రత్యయః ||

అజ్ఞేనాజ్ఞం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తప్తం

సాస్త్రేణాశ్రుతమవిరతోత్కణ్ఠముస్కణ్ఠితేన |

ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ

సజ్కత్వైస్తైర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధమార్గః || ౩౯ ||

అజ్ఞేనేతి || కిం చ | దూరవర్తీ దూరస్థః | న చాగన్తుం శ క్యత ఇత్యాహ | వైరిణా
 విరోధినా విధినా దేవైవే రుద్ధమార్గః ప్రతిబద్ధవర్త్యా స తే సహచరః | తనునా కృశేన
 గాఢతప్తనాత్వస్తనస్తప్తన సాస్రేణ సాశ్రుణా | ఉత్కణ్ఠా వేదనాస్య జాతోత్కణ్ఠితస్తేనోత్కణ్ఠితేన
 || “తదస్య సజ్జాతమ్” ఇత్యాదినేతచ్యుత్యయః | ఉత్కణ్ఠతేర్వా కర్తరి క్తః ||
 సమధికతరమధికముచ్చ సీతితి సమధికతరోచ్ఛాసీ తేన | దీర్ఘనిఃశ్వాసినేత్యర్థః ||
 తాచ్ఛిలేయే ణినిః || అజ్ఞేన స్వశరీరేణ మతనుం కృశం తప్తం వియోగదుఃఖేన
 సస్తప్తమశ్రుద్రుతమశ్రువిన్నమ్ | అనేత్రామ్బు రోదనం చాస్తమశ్రు చ ఇత్యమరః ||
 ఆవిరతోత్కణ్ఠమవిచ్చిన్నవేదనముష్ణోచ్ఛ్వాసం తీవ్రానిఃశ్వాసమ్ || “తిగ్మం తీవ్రం ఖరం
 తీక్షణం చణ్ణముష్ణం సమం స్మృతమ్” ఇతి హలాయుధః || అఙ్గం త్వదీయం శరీరం త్రైః
 స్వసంవేద్యైః సజ్కల్పైర్మనోరథైర్వంశతి | ఏకీభవతీత్యర్థః | అత్ర సమరాగిత్యద్యోతనాయ
 నాయకేన నాయికాయాః సమానావస్థత్వముక్తమ్ ||

సమ్ప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ మస్తౌతి-

శబ్దాభ్యేయం యదపి కిల తే యః సఖీనాం పురస్తా-
 త్కర్ణే లోలః కథయితుమభూదాననస్పర్శలోభాత్ |
 సోఽతిక్రాంతః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యామదృష్ట-
 స్త్యాముత్కణ్ఠావిరచితపదం మన్ముఖేనేదమాహ || ౪౦ ||

శబ్దాభ్యేయమితి || హే అబలే, యస్తే ప్రియః సఖీనా పురస్తాదగ్ర ఆననస్పర్శే
 త్వన్ముఖసమ్పర్శే లోభాద్గార్హ్యత్ | అధరపానలోభాదిత్యర్థః | శబ్దాభ్యేయం శబ్దేన
 రవేణాభ్యేయముచ్చైర్వాఙ్ముపి యత్తత్ | వచనమపీతి శేషః | కర్ణే కథయితుం లోలో
 లాలసోఽభూత్కిల || “లోలుపో లోలుభో లోలో లాలసో లమ్బతోఽపి చ” ఇతి యాదవః
 || శ్రవణవిషయం కర్ణపథమతిక్రాంతః | తథా లోచనాభ్యామదృష్టః | అతిదూరత్వాద్దృష్టుం
 శ్రోతుం చ న శక్య ఇతి భావః | స తే ప్రియః | త్వాముత్కణ్ఠయా విరచితాని పదాని
 సుప్తిజన్తశబ్దా వాక్యాని వా యస్య తత్తథోక్తమ్ || “పదం శబ్దే చ వాక్యే చ” ఇతి విశ్వః
 || ఇదం వక్ష్యమాణం “శ్యామాస్వక్ల” మ్” ఇత్యాదికం మన్ముఖేనాహ | మన్ముఖేన
 స ఏవ నూత ఇత్యర్థః || సాదృశ్యప్రతికృతిస్వప్నదర్శన తదఙ్గస్పృష్టస్పృశ్యాభ్యాని
 చత్వారి విరహిణాం విసోదస్థానాని | తథా చోక్తం గుణపతాకాయాం - “వియోగావస్థాసు
 ప్రియజన సదృశానుభవనం తతశ్చిత్రం కర్మ స్వపనసమయే దర్శనమపి |
 తదఙ్గస్పృష్టానాముపనతవతాం దర్శనమపి ప్రతీకారోఽనఙ్గవ్యధితమనసాం కోఽపి గదితః
 || “ఇతి || తత్ర సదృశవస్తుదర్శనమాహ-

శ్యామాస్వక్లం చకితహరిణప్రేక్షణే దృష్టిపాతం

వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్ |

ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్

హనైకస్మిన్స్వచిదపి న తే చణ్డి సాదృశ్యమస్తి || ౪౧ ||

శ్యామాస్వీతి || శ్యామాసు ప్రియజ్గులతాసు || “శ్యామా తు మహిలాహ్వయా |
లతా గోవన్దనీ గున్త్రా ప్రియజ్గుః ఫలినీ ఫలీ” ఇత్యమరః || అజ్గుం శరీరముత్పశ్యామి
| సౌకుమార్యాదిసామ్యాదజ్గుమితి తర్కయామిత్యర్థః | తథా చకీతహరినాం ప్రేక్షణే
తే దృష్టిపాతం శశిని చన్ద్రే వక్త్రచ్ఛాయాం ముఖకాన్విమ్ | తథా శిఖినాం బర్హణాం
బర్హభారేషు బర్హసమూహేషు కేశాన్ | ప్రతనుషు స్వల్పాసు నదీనాం వీచిషు ||
అత్ర వీచీనాం విశేషణోపాదానే నానుక్తగుణగ్రహో దోషః | భ్రూసామ్యనిర్వాహోయ
మహత్త్వదోషనిరాకరణార్థత్వాత్తస్యేతి | తదుక్తం రసరత్నాకరే - “ధ్వన్యత్వాదే
గుణోత్కర్షే భోగోక్తౌ దోషవారణే | విశేషణాదిదోషస్య నాస్త్వనుక్తగుణగ్రహః || ఇతి
|| భ్రూవిలాసాన్ || “భ్రూపతాకాః” ఇతి పారే భ్రువః పతాకా” ఇవేత్యుపమితసమాసః
|| ఉత్పశ్యామీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే || తథాపి నాస్తి మనోనిర్మతిరిత్యాశయేనాహ-
-హన్తేతి || హన్త విషాదే || “హన్త హర్షేఽనుకమ్పాయాం వాక్యారమ్భవిషాదయోః”
ఇత్యమరః || హే చణ్డి కోవనే || “చణ్డిస్త్యత్సన్తకోవనః” ఇత్యమరః | గౌరాదిత్వాత్ జీష్
|| ఉపమానకథనమాత్రేణ న కోపితవ్యమితి భావః | క్వచిదపి కస్మిన్నయేకస్మిన్వస్తుని తే
తవ సాదృశ్యం నాస్తి | అతో న నిర్వ్వణోమిత్యర్థః | అనేనాస్యాః సౌందర్యమనుపమమితి
వ్యజ్యతే ||

సమ్ప్రీతి ప్రతికృతిదర్శనమాహ-

త్వామలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైః శిలాయా-

మాత్మానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుమ్ |

అస్రైస్తావస్మహురుపచితైర్దృష్టిరాలుప్యతే మే

క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సజ్గమం నౌ కృతాన్తః || ౪౨ ||

త్వమితి || హే ప్రియే, ప్రణయేన ప్రేమాతిశయేన కుపితాం కుపితావస్థాయుక్తాం త్వామ్ |
త్వత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః | ధాతవో గైరికాదయః || “ధాతుర్వాతాదిశబ్దాదిగైరికాదిష్యజాదిషు”
ఇతి యాదవః || త ఏవ రాగా రజ్జుకద్రవ్యాణి || “చిత్రాదిరజ్జుకద్రవ్యే లాక్షాదీ
ప్రణయేచ్ఛయోః | సారణ్ణాదౌ చ రాగఃస్యాదారుణ్యే రజ్జునే పుమాన్” ఇతి శబ్దార్ణవే
|| తైర్ధాతురాగైః | శిలాయాం శిలాపట్ట ఆలిఖ్య నిర్మాయాత్మానం మామః |
మత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః | తే తవ | చిత్రగతాయా ఇత్యర్థః | చరణపతితం కర్తుం తథా
లేఖితం యావదిచ్ఛామి తావదిచ్ఛాసమకాలం ముహురుపచితైః ప్రవృద్ధైర్నైరశ్రుభిః
కర్తృభిః || “అస్మత్పణి శోణితే” ఇతి విశ్వః || మే దృష్టిరాలుప్యతే | ఆవ్రియత

ఇత్యర్థః | తతో దృష్టిప్రతిబద్ధనాలేఖనం ప్రతిబద్ధ్యత ఇతి భావః | కిమ్బహునా క్రూరో
 ఘాతుకః || “నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః ఇత్యమరః || కృతాన్తో దైవమ్ || “కృతాన్తో
 యమసిద్ధాన్తదైవాకుశలకర్మసు” ఇత్యమరః || తస్మిఅపి చిత్రైపి || నావావయోః
 || “యుష్మదస్మదోః షష్ఠీవతుర్థీద్వితీయాస్థ యోవనావో” ఇతి నావాదేశః || సజ్గమం
 సహవాసం న సహతే | సజ్గమ లేఖనమప్యాయయోరసహమానం దైవమావయోః సజ్గ న
 సహత ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యపిశబ్దార్థః ||

అధునా స్వప్నదర్శనమాహ-

మామాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహతో-

ర్థభాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసందర్శనేషు |

పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం

ముక్తాస్థూలాస్తరుకిసలయేష్యశ్రలేశాః పతన్తి || ౪౩||

మామితి || సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నం || “స్వప్నః సుప్తస్య విజ్ఞానమ్” ఇతి విశ్వః ||
 సందర్శనం సంవిత్ || “దర్శనం సమయే శాస్త్రే దృష్టౌ స్వప్నైః క్షీ సంవిది” ఇతి శబ్దార్థవే ||
 స్వప్నసందర్శనాని స్వప్నజ్ఞానాని || చూతవృజ్ఞాదివత్సామాన్యవిశేషభావేన సహప్రయోగః
 || తేషు మయా కథమపి మహతా ప్రయత్నేన లభాయా గృహీతాయాః | దృష్టాయా ఇతి
 యావత్ || తే తవ నిర్దయాశ్లేషో గాఢాలింగనం స ఏవ హేతుస్తస్య | నిర్దయాశ్లేషార్థమిత్యర్థః
 || “షష్ఠీ హేతుప్రయోగే” ఇతి షష్ఠీ || ఆకాశే నిర్విషయే ప్రణిహితభుజం
 ప్రసారితబాహుం మాం పశ్యన్తీనాం స్థలీదేవతానాం ముక్తా మాక్తికానీవ స్థూలా
 ఆశ్రులేశా బాష్పవిన్దవస్తరుకిసలయేషు | అనేన చేలాఞ్చలేనాశ్రుధారణసమాధిర్ద్వన్యతే
 | బహుశో న పతన్తితి న | కిన్తు పతన్త్యేవేత్యర్థః || నిశ్చయే నశ్చాయప్రయోగః
 | తథా చాధికారసూత్రమ్-‘స్మృతినిశ్చయసిద్ధార్థేషు నశ్చాయప్రయోగః సిద్ధః” ఇతి |
 “మహాత్మగురు దేవానామశ్రుపాతః క్షితౌ యది | దేశభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణం చ
 భవేదువమ్ || “ఇతి క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతనిషేధదర్శనాద్యక్షస్య మరణభావసూచనార్థం
 తరుకిసలయేషు పతన్తిత్సుక్తమ్ ||

ఇదాసీం తదజస్పృష్టవస్తుదర్శనమాహ-

భిత్వా సద్యః కిసలయపుటాన్దేవదారుద్రుమాణాం

యే తక్షిరస్మృతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః |

ఆలిజ్జయన్తే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః

పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవేదజ్గమేభిస్తవేతి || ౪౪||

భిత్వేతి ॥ దేవదారుదుమాణాం కిసలయపుటాన్పల్లవపుటాన సద్యో భిత్వా ।
 తక్షీరసుతిసురభయస్తేషాం దేవదారుద్రుమాణాం క్షీరస్రుతిభిః క్షీరనిష్యంతైః సురభయః
 సుగన్ధయః । తుషారాద్రిజాతత్వే లిఙ్గమిదమ్ । యే వాతా దక్షిణేన దక్షిణమార్గేణ ॥
 తృతీయ విధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్తృతీయా । సమేన ధావతీతివత్ । తత్రాపి
 కరణత్వస్య ప్రతీయమానత్వాత్ । కర్తుకరణయోరేవ తృతీయా” ఇతి భాష్యకారః ॥
 ప్రవృత్తాశ్చలితాః । హే గుణవతి సౌశీల్యసౌకుమార్యాదిగుణసమ్పన్నే తే తుషారాద్రివాతాః
 పూర్వం ప్రాగేభిర్వాతైస్తవాఙ్గం స్పృష్టం భవేద్యది । కిలేతి సమ్భావితమేతదితి
 బుద్ధయేత్యర్థః ॥ “వార్తా సమ్భావ్యయోః కిల” ఇత్యమరః ॥ మయాల్గియన్త
 ఆజ్ఞిష్యన్తే ॥ అత్ర వాయూనాం స్పృశ్యత్వేఽప్యమూర్తత్వేనాల్గినాయోగాదాల్గిన్యన్త
 ఇత్యభిధానమ్ । యక్షస్యాన్మత్తత్వాత్ప్రృలపితమిత్యదోష ఇతి వదన్నిరుక్తకారః
 స్వయమేవోన్మత్తప్రలాపీత్యుపేక్షణీయః ॥

సజ్జీప్యేత క్షణ ఇవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
 సర్వావస్థాస్వహరపి కథం మన్దమన్దాతపం స్యాత్ ।
 ఇత్థం చేతశ్చటులనయనే దుర్లభప్రార్థనం మే
 గాఢోష్మాభిః కృతమశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః ॥ ౪౫ ॥

సజ్జీప్యేతేతి ॥ దీర్ఘ యామాః ప్రహరా యస్యాం సా దీర్ఘయామా । విరహవేదనయా
 తథా ప్రతీయమానేత్యర్థః । త్రియామా రాత్రిః ॥ “ఆద్యన్తయోర్ధయామయోర్ధిన
 వ్యవహారాత్రియామా” ఇతి క్షీరస్వామీ ॥ క్షణ ఇవ కథం కేన ప్రకారేణ సజ్జీప్యేత
 లఘుక్రియేత । అహరపి సర్వావస్థాసు । సర్వకాలేష్యిత్యర్థః । మన్దమన్దో
 మన్దప్రకారః ॥ “ప్రకారే గుణవచనస్య” ఇతి ద్వీరుక్తిః । “కర్మధారయవదుత్తరేషు”
 ఇతి కర్మధారయవద్భావాత్పుషో లుక్ ॥ మన్దమన్దాతపమత్యల్ప సన్తాపం కథం
 స్యాత్ । న స్యాదేవ । హే చటులనయనే చఞ్చలాక్షి ఇత్థమనేన ప్రకారేణ
 దుర్లభప్రార్థనమప్రాప్యమనోరథం మే మమ చేతో గాఢోష్మాభిరతితీవ్రాభిస్త్యద్వియోగవ్యథాభిరశరణమ్
 కృతమ్ ॥

న చ మదీయదుర్దశాశ్రవణాద్భృతవ్యమిత్యాహ-

వాత్మానం బహు విగణయన్నాత్మవైవావలమ్భే
 తక్మల్యాణి త్వమపి నితరాం మా గమః కాతరత్వమ్ ।
 కస్యాత్యన్తం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాన్తతో వా
 నీచైర్లచ్చత్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ ॥ ౪౬ ॥

నన్వితి || నన్విత్యామన్త్రణే || “ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రణే నను” ఇత్యమరః ||
 నను ప్రియే బహు విగణయాపాన్తేః సత్యేవమేవం కరిష్యామిత్యావర్తయన్నాత్మానమాత్మనైవ
 స్వేనైవ || “ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంక్త్యానమ్” ఇతి తృతీయా || అవలమ్పే ధారయామి |
 యథాకథశ్చిన్జివామీత్యర్థః | తత్తస్మాత్కారణాత్ | కల్యాణి సుభగే, త్వత్సౌభాగ్యేనైవ
 జీవామీతి భావః || “బడ్డాదిభ్యశ్చ” ఇతి జీష్ || త్వమపి నితరామత్యన్తం కాతరత్వం
 భీరుత్వం మా గమః మా గచ్ఛ || “న మాజుచ్చోగే” ఇత్యడాగమాభావః ||
 తాదృక్కుఖినోరావయోరీదృశి దుఃఖే కథం న విభేషిత్యాశక్యయాహ -కన్యేతి || కస్య
 జనస్యాత్యన్తం నియతం సుఖముపనతం ప్రాప్తమేకాన్తతో నియమన దుఃఖం వోపనతమ్
 | కిం తు దశావస్థా చక్రస్య రథాఙ్గస్య నేమిన్తదన్తః || “చక్రం రథాఙ్గం తస్మాన్తే నేమిః
 స్త్రీ స్థాత్పుధిః పుమాన్” ఇత్యమరః || తస్యాః క్రమేణ పరిపావ్యా || “క్రమః శక్తౌ
 పరీపాట్యామ్” ఇతి విశ్వః || నీచైరధ ఉపరి చ గచ్ఛతి ప్రవర్తతే | ఏవం జన్తోః సుఖదుఃఖే
 పర్యావర్తతే ఇత్యర్థః ||

న చ నిరవధికమేతదుఃఖమిత్యాహ-

శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ

శేషాన్మాసాన్గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా |

పశ్చాదావాం విరహగుణితం తం తమాత్మాభిలాషం

నిర్వేష్యావః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు క్షపాసు || ౪౭ ||

శాపాన్త ఇతి || పాణౌ శార్ఙ్గం యస్య స తస్మిన్శార్ఙ్గపాణీ విష్టా || “సప్తమీవిశేషణే-
 ” ఇత్యాదినా బహువీహిః | “ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తవ్యూ భవతః” ఇతి
 వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యాత్తరనిపాతః || భుజగః శేష ఏవ శయనం తస్మాదుత్థితే సతి
 మే శాపాన్తః శాపావసానమ్ | భవిష్యతీతిశేషః | శేషానవశిష్టాంశ్చతురో మాసాన్
 | మేఘదర్శనప్రభృతి హరిబోధనదినాన్తమిత్యర్థః | దశదివసాధిక్యం త్వత్త న |
 ఏవక్షితమిత్సుక్తమేవ | లోచనే మీలయిత్వా నిమిల్య గమయ | ధైర్యేణాతివాహయేత్యర్థః
 | పశ్చాదనన్తరం త్వం చాహం చావామ్ || “త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్” ఇత్యేకశేషః
 || త్యదాదీనాం మిథో ద్వంద్వే యత్పరం తచ్చిష్యతే” ఇత్యస్మదః శేషః || విరహే
 గుణితమేవమేవం కరిష్యాతీతి మనస్యావర్తితమ్ | తం తమ్ || వీప్సాయాం ద్వీరుక్తిః
 || ఆత్మనోరావయోరభిలాషం మనోరథమ్ | పరిణతాః శరచ్చన్ద్రికా యాసాం తాసు
 క్షపాసు రాత్రిఘ || నిర్వేష్యావో భోష్యావహే || విశతేర్ల్పట్ || “నిర్వేశో భృతిభోగయోః”
 ఇత్యమరః || అత్ర కైశ్చిత్ “నభోనభస్యయోరేవ వార్షికత్వాత్కథమాషాఢాదిచతుష్టయస్య
 వార్షికత్వముక్తమితి చోదయిత్వర్తుత్రయపక్షశ్రయణాదవిరోధః” ఇతి పర్యహారి

తత్సర్వమసంకతమ్ | అత్ర గతశేషాశ్చత్వారో మాసా ఇత్యుక్తం కవినా న తు తే
వార్షికా ఇతి | తస్మాదనుక్తోపాలమ్భ ఏవ | యచ్చ నాథేఽక్షం “కథమాషాఢా
దిచతుష్టయాత్పరం శరత్కాలః” ఇతి | తత్రాప్యార్షికార్షికసమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తేః
పరిణతశరచ్చన్ద్రికాన్వితుస్యుక్తమ్ | న తు తదైవ శరత్ప్రాదుర్భావ ఉక్తఇత్యవిరోధ ఏవ ||
సమ్ప్రతి తస్యా మేఘవజ్ఞుచక్రత్వశక్యానిరాసాయాతిగూఢమభిధేయముపదిశతి-

భూయశ్చాహం త్వమపి శయనే కణ్ఠలగ్నా పురా మే

నిద్రాం గత్వా కిమాపే రుదతీ సస్వనం విప్రబుద్ధా |

సాన్తర్ధ్వాసం కథితమసకృత్పుచ్చతశ్చ త్వయా మే

దృష్టః స్వప్నే కితవరమయన్కామపి త్వం మయేతి || ౪౦ ||

భూయ ఇతి || హే అబలే, భూయః పునరప్యాహ | త్వద్భర్తా మన్మథేనేతి శేషః |
మేఘవచనమేతత్ | కిమిత్యత ఆహపురా పూర్వమ్ | పురాశబ్దశ్చిరాతీతే || “స్యాత్ప్రబంధే
చిరాతీతే నికటాగామి పురా” ఇత్యమరః || శయనే మే కణ్ఠలగ్నాపి త్వమ్ | గలే బద్ధస్య
కథమపి గమనం న సమ్భవేదీతి భావః | నిద్రాం గత్వా కిమపి | కేన వా నిమిత్తేనేత్యర్థః
| సస్వనం సశబ్దమ్ | ఉచ్చైరిత్యర్థః | రుదతీ సతీ విప్రబుద్ధా | ఆసీదీతి శేషః |
అసకృద్భూహుశః పృచ్ఛతః | రోదన హేతుమితి శేషః | మే మమ | హే కితవ, త్వం కామపి
రమయన్మయా స్వప్నే దృష్ట ఇతి త్వయా సాన్తర్ధ్వాసమన్దహాసం యథా తథా కథితం చేతి
| త్వద్భర్తా భూయశ్చాహేతి యోజనా |

ఏతస్మాన్మాం కుశలినమభిజ్ఞానదానాద్విదిత్వా

మా కాలీనాచ్చకితనయనే మయ్యవిశ్వాసినీ భూః |

స్నేహానాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసినస్తే త్వభోగో

దిష్టే వస్తుస్యపచితరసాః ప్రేమరాశీభవన్తి || ౪౧ ||

ఏతస్మాదితి | ఏతస్మాత్పూర్వోక్తాత్ | అభిజ్ఞాయతేనేనేత్యభిజ్ఞానం లక్షణం
తస్య దానాత్ప్రాపణాన్మాం కుశలినం క్షేమవన్తం విదిత్వా జ్ఞాత్వా | హే
చకితనయనే, కులే జనసమూహే భవత్కాలీనాల్లోకమవాదాత్ | ఏతావతా కాలేన
పరాసునో చేదాగచ్ఛతీతి జనప్రవాదాదిత్యర్థః || “స్యాత్కాలీనం లోకవాదే యుద్ధే
పశ్చహిపక్షిణామ్” ఇత్యమరః || మయి వి షయేఽవిశ్వాసినీ మరణశక్కినీం మా
భూర్న భవ || భవతేర్లుజ | “న మాజయోగే” ఇత్యడాగమప్రతిషేధః || న చ
దీర్ఘకాలవిప్రకర్షాత్పూర్వస్నేహానివృత్తిరాశక్యయేత్యాహ - స్నేహానితి || కిమపి
కిచ్చన్నిమిత్తమ్ || న విద్యత ఇతి శేషః | స్నేహాన్వీతివిరహే సత్యన్యన్యవిప్రకర్షే
సతి ధ్వంసినో వినశ్వరానాహుః | తత్తథా న భవతీత్యభిప్రాయః | కిన్తు తే స్నేహా

అభోగార్దిర హే భోగాభావాద్దేతోః ॥ ప్రసజ్జప్రతిషేధేఽపి నశ్చిమాస ఇష్యతే ॥ ఇష్టే
 వస్తుని విషయేమ్ | ఉపచితో రసఃస్వాదో యేషు త ఉపచితరసాః సస్తః | మవృద్ధవృష్ణా
 ఇత్యర్థః ॥ “రసో గన్ధరసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః” ఇతి విశ్వః ॥ ప్రేమరాశిభవన్తి
 | వియోగాసహిష్ణుత్వమాపద్యన్త ఇత్యర్థః ॥ సేహ ప్రేష్టారవస్థాభేదాద్భేదః | తదుక్తం
 - “ఆలోకనాభిలాషౌ రాగన్నే హౌతతః ప్రేమా | రతిశ్శృంగారౌ యోగే వియోగతా
 విప్రలమృశ్చ ॥ ఇతి | తదేవ స్ఫుటీకృతం రసాకరే - “ప్రేమాదిదృశారమ్యేషు తచ్చిన్తా
 త్వభిలాషకః | రాగస్తత్సంక్లబద్ధిః స్వాత్నేను హస్తత్వణక్రీయా ॥ తద్వియోగాసహం ప్రేమ
 రతిస్తత్సహవర్తనమ్ | శృంగారస్తత్సమః క్రీడా సంయోగః సప్రధా క్రమాత్ ॥ “ఇతి ॥

ఇత్తం స్వకుశలం సన్నిశ్య తత్కుశలసన్దేశానయనమిదానీం
 యాచతే-

ఆశ్వాస్యైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖీం తే
 శైలాదాశు త్రినయనవృషోత్థాతకూటానివృత్తః |
 సాభిజ్ఞానప్రహితకుశలైస్తద్వచోభిర్మమాపి
 ప్రాతః కున్దప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః ॥ ౫౦ ॥

ఆశ్వాస్యేతి ॥ ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం తీవ్రదుఃఖాం తే సఖీమేవం పూర్వోక్తరీత్యాశ్వాస్యోపజీవ్య
 త్రినయనస్య ధ్యమ్బకస్య వృషేణ వృషభేణోత్థాతా అవదారితాః కూటాః శిఖరాణి యస్య
 తస్మాత్ ॥ “కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమ్” ఇత్యమరః ॥ శైలాత్కైలాసాదాశు నివృత్తః
 సన్పుత్యావృత్తః సన్నాభిజ్ఞానం సలక్షణం యథాతథా ప్రహితం ప్రేషితం కుశలం యేషు
 తైస్తస్యాస్తత్సఖ్యా వచోభిర్మమాపి ప్రాతః కున్దప్రసవమివ శిథిల దుర్బలం జీవితం
 ధారయేథాః స్థాపయ | ప్రార్థనాయాం లిజ్ ॥

సమ్ప్రతి మేఘస్య ప్రార్థనాక్షీకారం ప్రశ్నపూర్వకం కల్పయతి-

కచ్చిత్సౌమ్య వ్యవసితమిదం బన్ధకృత్యం త్వయా మే
 ప్రత్యాదేశాన్న ఖలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి |
 నిఃశబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచితశ్చాతకేభ్యః
 ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామీప్సితార్థక్రీయైవ ॥ ౫౧ ॥

కచ్చిదితి ॥ హే సౌమ్య సాధో, ఇదం మే బన్ధకృత్యం బన్ధకార్యమ్ ॥ దేవదత్తస్య
 గురుకులమితివత్ప్రయోగః ॥ వ్యవసితం కచ్చిత్కరిష్యామీతి నిశ్చితం కిమ్ ॥
 “కచ్చిత్కామమవేదనే” ఇత్యమరః ॥ అభిప్రాయజ్ఞాపనం కామప్రవేదనమ్ ॥ న
 చతూష్టిమ్భావాదనక్షీకారం శక్త్యై యతస్తే స ఏవోచిత ఇత్యాహ-ప్రత్యాదేశాత్కరిష్యామి
 ఇతి ప్రతివచనాత్ ॥ “ఉక్తిరాభాషణం వాక్యమాదేశో వచనం వచః” ఇతి శబ్దారణ్యే ॥ భవతస్తవ

ధీరతాం గమీభిరత్వం న కల్పయామి న సమర్థయే ఖలు । తర్హి కథమగ్గీకారజ్ఞానం తత్రాహ
-యాచితః సన్నిఃశబ్ధోఽపి నిర్గజితోఽపి । అప్రతిజానానోఽపీత్యర్థః । చాతకేభ్యో జలం
ప్రదిశసి దదాసి । యుక్తం చైతదిత్యాహహి యస్మాత్సతాం సత్పురుషాణాం ప్రణయిషు
యాచకేషు విషయ ఈప్సిత్థార్థక్రయైవాపేక్షితార్థసమాప్తదనమేవ ప్రత్యుక్తం ప్రతివచనమ్ ।
క్రియా కేవల ముత్తరమిత్యర్థః ॥ “గర్జతి శరది న వర్షతి వర్షతి వర్షాసు నిఃస్వనో మేఘః ।
నీచో వదతి న కురుతే న వదతి సుజనః కరోత్యేవ ॥ “ఇతి భావః ॥
సమ్ప్రతి స్వాపరాధసమాధానపూర్వకం స్వకార్యస్యావశ్యం కరణం ప్రార్థయమానో
మేఘం విస్మజతి-

ఏతత్కృత్వా ప్రియమనుచితప్రార్థనావర్తినో మే
సౌహార్దాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధయా ।
ఇష్టాన్వేషాజ్జలద విచర ప్రావృషా సమ్భృతశ్చి-
ర్మా భూదేవం క్షణమపి చ తే విద్యుతా విప్రయోగః ॥ ౫౨ ॥

ఏతదితి ॥ హే జలద, సౌహార్దాత్పుహృద్భావత్ ॥ “హద్భగసిన్ధస్వే పూర్వపదస్య
చ” ఇత్యుభయపదవృద్ధిః ॥ విధురో వియుక్త ఇతి హేతోర్వా ॥ “విధురం తు
ప్రవిశ్లేషే” ఇత్యమరః ॥ మయి విషయేఽనుక్రోశబుద్ధయా కరుణాబుద్ధ్యా వా ।
అనుచితా తవాననురూపా యా ప్రార్థనా ప్రియాం ప్రతి “సన్దేశం మే హర”
ఇత్యేవంరూపా తత్ర వర్తినో నిర్బన్ధాత్పరస్య మే మమైతత్సన్దేశహరణరూపం ప్రియం
కృత్వా సమాప్త్య ప్రావృషా వర్షాభిః ॥ “స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం గతి వర్షాః”
ఇత్యమరః ॥ సమ్భృతశ్చిరుపచితశోభః సన్ । ఇష్టాన్వాభిలషితాన్వేషాన్విచర ।
యథేష్టదేశేషు విహరేత్యర్థః ॥ “దేశకాలాధ్వగస్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్” ఇతి
వచనాత్కర్మత్వమ్ ॥ ఏవం మద్గత్క్షణమపి స్వల్పకాలమపి తే తవ విద్యుతా । కలత్రేణేతి
శేషః । విప్ర యోగో విరహో మా భూన్మాస్తు ॥ మాజిత్యాశిషి లుజ్ ॥ “అన్తే కావ్యస్య
నిత్యత్వాత్కర్మాదాశిషముత్తమామ్ । సర్వత్ర వ్యాప్యతే విద్వానాయకేచ్ఛానురూపిణీమ్
॥ “ఇతి సారస్వ తాలజ్కారే దర్శనాత్కావ్యాన్తే నాయకేచ్ఛానురూపోఽయమాశీర్వాదః
ప్రయుక్త ఇత్యనుసన్దేయమ్ ॥

ఇతి శ్రీమహాపాధ్యాయమల్లినాథసూరి విరచితయా సం జీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా
సమేతో మహాకవిశ్రీకాలిదాసవిరచితే మేఘదూతే కావ్యే ఉత్తరమేఘః సమాప్తః ।

అస్త ఇమే క్షేపకా దృశ్యన్తే -
తస్మాదదేర్నిగదితుమథో శీఘ్రమేత్యాలకాయాం
యజ్ఞాగారం విగలితనిభం దృష్టవిహ్నోర్విదిత్వా ।

యత్సన్దిష్టం ప్రణయమధురం గుహ్యకేన ప్రయత్నా
త్తద్గోహిన్యాః సకలమవదత్కామరూపీ పయోదః ॥
తం సన్దేశం జలధరవరో దివ్యవాచా చచక్షే
ప్రాణాన్స్తస్యా జనహితరతో రక్షితుం యక్షవధ్వాః ।
ప్రాప్యోదన్తం ప్రముదితమనా సాపి తస్థౌ స్వభర్తుః
కేషాం న స్యాదభిమతఫలా ప్రార్థనా హ్యుత్తమేషు ॥
శ్రుత్వా వార్తా జలదకథితాం తాం ధనేశోఽపి సద్యః
శాపస్యాన్తే సదయహృదయః సంవిధాయాస్తకోషః ।
సంయోజ్యైతౌ నిగలిత శుచౌ దమ్పతీ హృష్టచిత్తై
భోగానిష్ఠానవిరతసుఖం భోజయామాస శశ్వత్ ॥

Proofread by Mandar Mali

—
meghadUtaM sa njIvinyA sametam
pdf was typeset on June 20, 2024
—

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

